MUUQAALKA XUQUUQDA DHAQANKA EE SOOMAALIYA:

AWOOD-SIIYAHA NABADDA IYO KA-MID-NOQOSHADA

DISEEMBAR 2025

UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER

UNTMIS

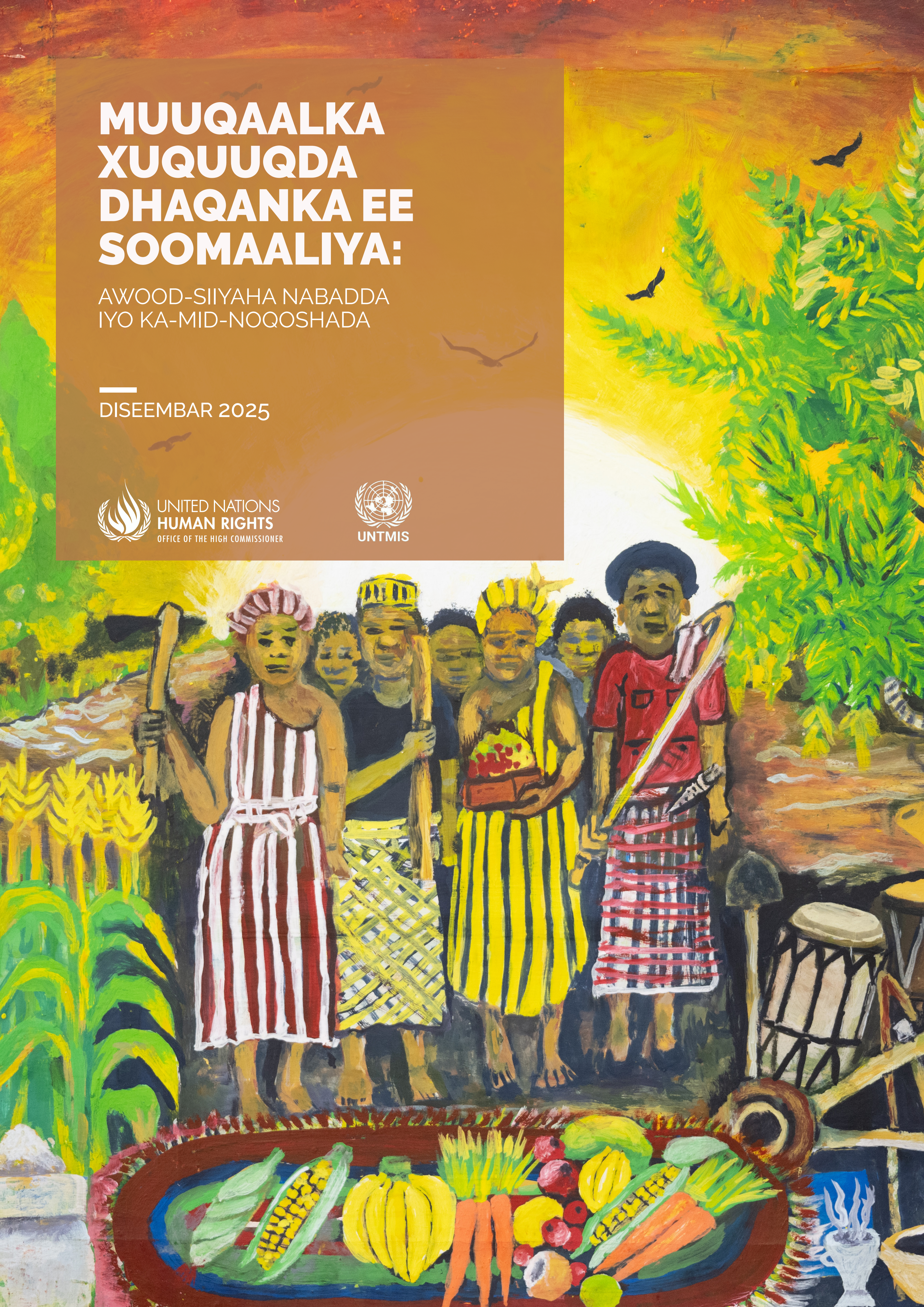

UN PHOTO/ AHMED GELLE (AHMED ARTS), 2024

Tusmo

I. Hordhac 02

II. Habka cilmi-baarista 02

III. Qaab-dhismeedka Sharciga ee Xuquuqda Dhaqanka ee Soomaaliya 03

3.1 Qaab-dhismeedka Sharciga Caalamiga ah 03

3.2 Qaab-dhismeedka Sharciga Qaranka, Siyaasadda iyo Hay'adaha 05

Qaab-dhismeedka sharciga ah ee lagu horumarinayo xuquuqda dhaqanka ee heer federal 05

Qaab-dhismeedka sharciga ah ee lagu horumarinayo xuquuqda dhaqanka ee Dowladaha Xubnaha ka ah Federaalka 07

IV. Soomaaliya: dal hodan ku ah dhaqamo iyo taariikh 08

V. Saameynta colaadda hubeysan ay ku leedahay xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya 13

5.1 Weerarrada Al-Shabaab ee ka dhanka ah dhaxalka dhaqanka Soomaaliya 14

VI. Tallaabooyinka la qaaday si loo hubiyo ixtiraamka iyo ilaalinta xuquuqda dhaqanka iyo hirgelinta buuxda ee xuquuqda ka qayb qaadashada nolosha dhaqanka 16

6.1 Doorka xuquuqda dhaqanka ee ka hortagga colaadaha iyo dhisidda nabadda 18

6.2 Dhaqamada diiradda la saarayo: kala duwanaanshaha luqadda 19

VII. Gunaanad 21

VIII. Talooyin 22

Soo Koobīd

Warbixintan, oo ay diyaariyeen Hawlgalka Kaalmaynta Ku-meel-gaarka ah ee Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNTMIS) iyo Xafiiska Wakiilka Sare ee Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Aadanaha (OHCHR), waxay bixinaysaa dulmar guud oo ku saabsan hirgelinta xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya. Waxay hoosta ka xariiqaysaa dhaxalka dhaqanka ee hodanka ah ee kala duwananshaha ee Soomaaliya iyo kala duwanaanshaha luqadeed, dhaqanka afka ah, gabayada, muusikada, cuntada, farshaxanka dhaqanka iyo goobaha taariikhiga ah, kuwaas oo dhammaantood muhiim u ah aqoonsiga dadkeeda isla markaana udub dhexaad u ah qaab-dhismeedka bulshada.

Xuquuqda Dhaqanka waxaa lagu xusay heshiisyo sharciyeed oo kala duwan oo heer qaran, heer gobol iyo kuwo caalami ahba, kuwaas oo Soomaaliya ay ka mid tahay. Waxaa ka mid ah Heshiiska Caalamiga ah ee Xuquuqaaqka Dhaqaale, Bulsho iyo Dhaqan (ICESCR), Heshiiska Caalamiga ah ee Xuquuqaadka Madaniga iyo Siyaasadeed (ICCPR)[1] , iyo Axdiga Midowga Afrika ee Xuquuqda Aadanaha iyo Dadka. Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Jamhuuriyadda Federaalka Soomaaliya iyo qaab-dhismeedyo sharciyeed oo kale oo khuseeya ayaa saldhig u ah ilaalinta iyo horumarinta xuquuqda dhaqanka. Si buuxda looguma hirgelin xuquuqdan sababo la xiriira caqabado ay ka mid yihiin, colaado hubeysan oo soo jiitamay, masiibooyin dabiici ah oo soo noqnoqda, barakaca gudaha oo daba dheeraaday, iyo awood dowladeed oo xaddidan qaybo ka mid ah dalka.

Inkasta oo ay jiraan caqabado, haddana waaxda dhaqanka ayaa dib u soo noolaatay, Dowladda Federaalka Soomaaliyana waxay dib u dhistay qaar ka mid ah hay'adihii qaranka ee burburay intii lagu jiray dagaalkii sokeeye, iyadoo sidoo kale kor u qaadaysa qaab-dhismeedyada sharciyeed iyo siyaasadeed ee aan si buuxda u kobcin ee ilaalinta dhaqanka.

Dadaallo wadajir ah iyo iskaashi xooggan oo u dhexeeya dowladda federaalka, dowlad-goboleedyada, bulshooyinka maxalliga ah, ururada bulshada rayidka ah, ururada ku saleysan bulshada, iyo saaxiibada caalamiga ah ayaa muhiim u ah horumarinta iyo ilaalinta xuquuqda dhaqanka. Sidoo kale, dadaallada lagu dhiirrigelinayo u-dhamaanshaha iyo wacyigelinta muhiimadda kala-duwanaanta dhaqanka iyo xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya waxay door muhiim ah ka ciyaari doonaan geeddi-socodka dhismaha nabadda iyo dowladnimada ee
ee ay Soomaaliya ku socoto.

Warbixintu waxay talooyin u soo jeedinaysaa Dowladda Federaalka ee Soomaaliya, dowladaha xubnaha ka ah federaalka iyo saaxiibada caalamiga ah, oo ay ku jiraan xoojinta awoodda hay'adaha dhaqanka qaranka si ay dib ugu dhisaan, u soo nooleeyaan una xoojiyaan dhaxalka aan nooleyn iyo kan nool ee Soomaaliya, isla markaana ay horumariyaan xoojiyaana qaab-dhismeedka sharciga, hay'adaha iyo siyaasadaha iyo ilaalinta iyo soo celinta hantida dhaqanka, sida dhismaha, farshaxanka, agabka matxafyada, iyo goobaha qadiimiga ah; iyo hubinta in dadweynaha Soomaaliyeed ay awoodaan inay gacan ka geystaan, galaangal u yeeshaan, oo ay ka qaybqaataan nolosha dhaqanka ee Soomaaliya.

1. Axdiga Caalamiga ah ee Xuquuqda Madaniga iyo Siyaasadda, oo ay Soomaaliya ansixisay 24 Janaayo 1990. Xorriyadda muujinta farshaxanka waxaa lagu qeexay Qodobka 19, xuquuqda dadka laga tirada badan yahayna ay ku raaxaysan karaan dhaqamadooda, kuwa gaarka loo leeyahay iyo kuwa dadweynaha labadaba, waxaa lagu qeexay Qodobka 27, iyo kuwo kale. Fiiri sidoo kale Golaha Xuquuqda Aadanaha ee Qaramada Midoobay, Warbixinta Ergeyga Gaarka ah ee ku saabsan Xuquuqda Dhaqanka, 2023, A/HRC/53/25, qodobka 3 <https://docs.un.org/en/A/HRC/53/25> [la galay 16 Luulyo 2025].

Warbixin ku saabsan Xuquuqda Dhaqanka ee Soomaaliya

I. Hordhac

1. Warbixintan, oo ay diyaariyeen Hawlgalka Kaalmaynta Ku-meel-gaarka ah ee Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNTMIS) iyo Xafiiska Wakiilka Sare ee Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Aadanaha (OHCHR), waxay ujeedadeedu tahay in ay bixiso dulmar guud oo ku saabsan xaaladda xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya.

2. Xuquuqda dhaqanku waxay ilaaliyaan horumarka iyo muujinta aqoonsiga dhaqanka. Asal ahaan, waxay awood siiyaan shakhsiyaadka iyo kooxaha inay muujiyaan bini'aadamnimadooda, aragtidooda adduunka iyo macnaha ay u leeyihiin jiritaankooda iyo horumarkooda iyagoo adeegsanaya noocyo kala duwan oo muujinta aadanaha ah. Tan waxaa ka mid noqon kara farshaxanka, dhaxalka dhaqanka ama luqadaha, iyo sidoo kale sayniska, aqoonta, aaminsanaanta, diimaha iyo caqiidooyinka, ciyaaraha, xafladaha hababka wax soo saarka, tignoolajiyada, hay'adaha iyo hab nololeedka, xiriirka dabeecadda iyo deegaanka, cuntada iyo dharka. Waxay sidoo kale ka kooban yihiin xuquuqda helitaanka iyo ka qaybgalka dhaxalka iyo kheyraadka fududeeya hababka aqoonsiga iyo horumarinta[2]. Sida ku xusan Warbixinta 2018 ee Ergeyga Gaarka ah ee xuquuqda dhaqanka, "adeegsiga xuquuqda dhaqanka waxay lagama maarmaan u tahay abuurista iyo ilaalinta bulsho nabdoon oo caddaalad ah, iyo kor u qaadista ku raaxaysiga xuquuqda kale ee aadanaha ee caalamiga ah."[3]

3. Qaybaha soo socda waxay baari doonaan qaab-dhismeedka sharciga caalamiga ah iyo kan qaranka ee xukuma xuquuqda dhaqanka, saameynta colaadaha hubaysan ay ku leeyihiin dhaxalka dhaqanka, iyo doorka xuquuqda dhaqanka ee ka hortagga khilaafaadka iyo dhisidda nabadda. Warbixintu waxay sidoo kale iftiiminaysaa tabarucaadka dadka Soomaaliyeed, oo ay ku jiraan kooxaha laga tirada badan yahay, iyo caqabadaha ay la kulmaan, iyo sidoo kale dadaallada ay Dowladda Federaalka Soomaaliya iyo bulshada rayidka ah ka sameeyeen ilaalinta iyo horumarinta dhaxalka dhaqanka. Iyadoo bixinaysa falanqayn faahfaahsan oo ku saabsan xaaladda hadda ee xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya, warbixintani waxay doonaysaa inay wargeliso oo hagto siyaasad-dejiyeyaasha, bulshada rayidka ah, iyo la-hawlgalayaasha caalamiga ah dadaalkooda ay ku ilaalinayaan kuna horumarinayaan xuquuqda dhaqanka si loo helo bulsho loo dhan yahay oo nabad ah.

II. Habka Cilmi-Baarista

4. Macluumaadka ku jira warbixintan waxaa soo ururiyay UNTMIS, oo haysata waajib uu siiyay Qaraarka Golaha Ammaanka ee Qaramada Midoobay 2753 (2024), iyadoo lala kaashanayo OHCHR, si looga taageero Dowladda Federaalka Soomaaliya horumarinta iyo ilaalinta xuquuqda aadanaha, oo ay ku jiraan iyada oo loo marayo dhisidda awoodda hay'adaha, taageero farsamada, iyo hagidda siyaasadda ee Soomaaliya[4]. Warbixintu waxay isticmaaleysaa habka kormeerka xuquuqda aadanaha ee OHCHR, kaas oo u baahan ilo madax-bannaan oo lagu kalsoonaan karo, habkaas oo ka kooban la-falgal joogto ah oo lala yeesho daneeyayaasha muhiimka ah, booqashooyinka goobaha, iyo wareysiyada xubnaha Dowladda Federaalka ee Soomaaliya, Dowladaha Xubnaha ka ah Federaalka, bulshada rayidka ah, difaacayaasha xuquuqda aadanaha, hoggaamiyeyaasha bulshada, iyo bulshooyinka ay dhibaatadu saameysey, hay'adaha samafalka, iyo ururada aan dawliga ahayn (NGO-yada), iyo kuwo kale.

---

2. United Nations Human Rights Council, Special Rapporteur in the field of cultural rights, International Standards < https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-cultural-rights/international-standards> [accessed 29 June 2025]. See also, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General comment No. 21: Right of everyone to take part in cultural life (Article 15, para. 16), 2009, paras. 10-13.
3. United Nations Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, 2018, para. 2. <https://docs.un.org/en/A/HRC/37/55> [accessed 29 June 2025]. Moreover, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights lays the foundation for understanding cultural rights as part of the broader human rights framework, in para. 2. It closely links the right to take part in cultural life to the rights to education (Articles 13 and 14 of the Covenant), self-determination (Article 1), an adequate standard of living (Article 11) and enjoyment of the benefits of scientific progress (Article 15(1)(b)) among others.
4. United Nations, Security Council Resolution 2753 (2024), adopted by the Security Council at its 9764th meeting on 30 October 2024 <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/323/40/pdf/n2432340.pdf> [accessed 11 May 2025].

III. Qaab-dhismeedka Sharciga ee Xuquuqd Dhaqanka ee Soomaaliya

5. Intii lagu guda jiray shaqada diyaarinta warbixintan, UNTMIS/OHCHR waxay sidoo kale dib-u-eegis ku sameysay dukumentiyada khuseeya iyo qaab-dhismeedka sharciga gudaha iyo kan caalamiga ah, oo ay ku jiraan dib u eegista warbixinnada ay Dowladda Federaalka Soomaaliya u gudbisay gudiyada heshiiska xuquuqda aadanaha ee Qaramada Midoobay. Warbixintu waxay sidoo kale ay adeegsatay hab loo dhan yahay oo ujeedadiisu tahay in la qabto baahiyaha iyo aragtiyaha kala duwan ee kooxaha kala duwan ee Soomaaliya, oo ay ku jiraan haweenka, ragga, carruurta, dadka gudaha ku barakacay (IDPs), dadka laga tirada badan yahay, iyo dadka naafada ah.

3.1 Qaab-dhismeedka Sharciga Caalamiga ah

6. Xuquuqda dhaqanka waxaa lagu muujiyaa heshiisyo iyo baaqyo caalami ah oo xuquuqda aadanaha ah[5]. Soomaaliya waa inay ixtiraamtaa, ilaalisaa oo fulisaa xuquuqda dhaqanka, sida ku xusan waajibaadka ka saaran heshiiyada sharciga caalamiga ah ee ay qayb ka tahay dowladda, oo ay ku jirto ICESCR[6]. Tan dambe (ICESCR) waxa uu xaqiijinayaa xuquuqda dhaqanka, kaas oo ka kooban xuquuqda qof walba uu uga qayb qaadan karo, ku heli/gaari karo, waxna ku biirin karo nolosha dhaqanka[7]. Guddiga Xuquuqda Dhaqaalaha, Bulshada iyo Dhaqanka wuxuu tixgelinayaa in helitaanka, gaaritaan, aqbalaadda, la qabsiga iyo ku habboonaanta ay yihiin shuruudo lagama maarmaan ah oo loo baahan yahay in la buuxiyo si loo helo xuquuqda qof walba uu uga qayb qaadan karo nolosha dhaqanka iyadoo lagu salaynayo sinnaanta iyo takoor la'aan[8].

---

4 Qaramada Midoobay, Qaraarka Golaha Amniga ee 2753 (2024), oo uu ansixiyay Golaha Amniga shirkiisa 9764aad ee dhacay 30 Oktoobar 2024 <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/323/40/pdf/n2432340.pdf> [la galay 11 Maajo 2025].

5. Fiiri Heshiiska Caalamiga ah ee Ciribtirka Dhammaan Noocyada Takoorka ee Isirka, Qodobka 5 (e) (vi) (oo ay ansixisay Soomaaliya 26kii Agoosto 1975) kaas oo tilmaamaya xuquuqda ka qaybgalka siman ee hawlaha dhaqanka; Heshiiska Xuquuqda Carruurta, Qodobka 31aad, qodobka 2aad, kaas oo ay ku jiraan xuquuqda ka qaybgalka si buuxda ee nolosha dhaqanka iyo farshaxanka (oo ay ansixisay Soomaaliya 1dii Oktoobar 2015); Heshiiska Caalamiga ah ee Xuquuqda Dhaqaalaha, Bulshada iyo Dhaqanka (ICESCR) (oo ay ansixisay Soomaaliya 24kii Janaayo 1990); Heshiiska Xuquuqda Dadka Naafada ah, Qodobka 30aad, qodobka 1aad (oo ay ansixisay Soomaaliya 6dii Agoosto 2019). Axdiga Caalamiga ah ee Xuquuqda Madaniga iyo Siyaasadda, (oo ay ansixisay Soomaaliya 24kii Janaayo 1990), kaas oo ka mid ah xuquuqda kale ee la xiriira dhaqanka, waxaa ka mid ah xuquuqda dadka ka tirsan beelaha laga tirada badan yahay si ay ugu raaxaystaan dhaqankooda, u farsameeyaan oo u dhaqmaan diintooda iyo inay ka qayb qaataan xuquuqda dhaqanka; Baaqa Xuquuqda Dadka ka tirsan Dadka laga tirada badan yahay ee Qaranka ama Qowmiyadaha, Diinta iyo Luqadda, Qodobka 2, faqrada 1aad iyo 2aad.

6. Soomaaliya waxay qayb ka tahay lix ka mid ah sagaalka heshiis ee xuquuqda aadanaha ee ugu muhiimsan. Eeg Xafiiska Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Aadanaha ee Wakiilka Sare, Xogta Hay'adda Heshiiska - Soomaaliya <https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/countries.aspx?CountryCode= SOM&Lang=EN> [la galay 11 Maajo 2025].

7. ICESCR waxay ku waajibinaysaa dowladaha inay ilaaliyaan xuquuqda dhaqanka, oo ay ku jiraan go'aan qaadashada naftooda (Qodobka 1); ka hortagga takoorka (Qodobka 2); sinnaanta jinsiga (Qodobka 3); ka qaybgalka nolosha dhaqanka (Qodobka 15(1)(a)); helitaanka faa'iidooyinka horumarka sayniska iyo adeegsigeeda (Qodobka 15(1)(b)); iyo ilaalinta muujinta hal-abuurka (Qodobka 15(1)(c)). Sidoo kale, Heshiiska Xuquuqda Carruurta wuxuu ku waajibinayaa dowladaha inay ixtiraamaan oo ay kor u qaadaan xuquuqda ilmaha ee ah inuu si buuxda uga qaybqaato nolosha dhaqanka iyo farshaxanka wuxuuna dhiirigelin doonaa bixinta fursado ku habboon oo siman oo loogu talagalay dhaqdhaqaaqa dhaqanka, farshaxanka, madadaalada iyo madadaalada (Qodobka 31.2). Intaa waxaa dheer, Heshiiska Xuquuqda Dadka Naafada ah wuxuu ku amrayaa dowladaha inay hubiyaan ka qaybgalka dadka naafada ah ee nolosha dhaqanka, madadaalada, madadaalada, iyo isboortiga si siman oo ay ula mid yihiin kuwa kale (Qodobka 30). ICCPR waxay sidoo kale ka kooban tahay qodobo adag oo ku saabsan xuquuqda dhaqanka. Ma aha oo kaliya inay ilaalinayso xuquuqda shakhsiyaadka ka soo jeeda qowmiyadaha, diinta, ama luqadaha laga tirada badan yahay inay ku raaxaystaan dhaqankooda, ku dhaqmaan diintooda, ama isticmaalaan luqadooda (Qodobka 27), laakiin sidoo kale waxay aqoonsan tahay in fikradda ah in aadanaha xorta ah ay ku raaxaystaan xorriyadda madaniga ah iyo siyaasadda iyo xorriyadda ka xorreynta cabsida iyo baahida la gaari karo oo keliya haddii la abuuro xaalado ay qof walba ku raaxaysan karo xuquuqdooda madaniga ah, siyaasadeed, dhaqaale, bulsho, iyo dhaqan (fiiri Hordhaca).

7. Intaa waxaa dheer, dhowr heshiis oo UNESCO ah ayaa si dheeraad ah u sharraxaya ilaalinta xuquuqda dhaqanka[9]. Tan iyo 2020, Soomaaliya waxay qayb ka ahayd heshiiskii 1972 ee ku saabsanaa Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabeecada ee Adduunka iyo heshiiskii 2003 ee Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka aan la taaban karin. Ujeeddada kan hore waa in la aqoonsado lana ilaaliyo dhaxalka dabiiciga ah iyo kan dhaqanka ee ugu caansan adduunka, halka kan dambe uu diiradda saarayo ilaalinta falalka, matalaadaha, muujinta, aqoonta, iyo xirfadaha ay bulshooyinku u aqoonsadaan inay qayb ka yihiin dhaxalkooda dhaqameed. Tallaabooyinka ugu horreeya ee Heshiiskii 2003 ee Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin uga baahan yahay Soomaaliya waa in iyadoo si buuxda looga qayb qaadanayo oo ay oggolaansho ka haysato bulshooyinka ay dhibaatadu saameysey, ay faahfaahiso liiska dhaxalka dhaqanka ee aan la taaban karin ee u baahan ilaalin degdeg ah, taas oo weli socota[10].

8. Dhanka kale, Soomaaliya waxay bilowday inay kala shaqeyso UNESCO hirgelinta Heshiiskii 1972 ee ku saabsanaa Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabeebada ah ee Adduunka waxayna markii ugu horeysay u gudbisay Liiska Goobaha Dabiiciga ah ee hordhaca ah Xarunta Dhaxalka Adduunka ee UNESCO bishii Febraayo 2024, si loogu qoro Liiska Dhaxalka Adduunka ee UNESCO[11].

9. In kasta oo Soomaaliya aysan ansixin Heshiiskii 1954 ee Ilaalinta Hantida Dhaqanka marka ay dhacdo Colaad Hubaysan, haddana waxay ku xiran tahay sharciga caalamiga ah ee bani'aadamnimada (IHL), kaas oo khuseeya dhammaan dhinacyada colaada hubaysan iyada oo aan loo eegin heerka ansixinta heshiiska. Qodobbada guud ee IHL ee ilaalinta hantida rayidka ah ayaa khuseeya hantida dhaqanka. Tusaale ahaan, IHL waxay u baahan tahay dhammaan dhinacyada colaada hubaysan, oo ay ku jiraan kooxaha hubaysan ee aan dawladda ahayn ee ka jira colaadaha hubaysan ee aan caalamiga ahayn, inay u hoggaansamaan mabaadi'da kala soocidda, dheelitirnaansho, baahida, iyo taxaddarka.

10. IHL waxa kale oo ku jira qodobo gaar ah oo ku saabsan ilaalinta hantida dhaqanka. Sida ku cad xeerka aan qorneyn ee IHL, dhinac kasta oo ku lug leh colaadda waa inuu ixtiraamaa hantida dhaqanka oo uu si gaar ah uga taxaddaraa hawlgallada militariga si looga fogaado burburka dhismayaasha loogu talagalay diinta, farshaxanka, sayniska, waxbarashada ama ujeedooyinka samafalka iyo taallooyinka taariikhiga ah haddii aysan ahayn ujeeddooyin milatari. Hantida muhiimka u ah dhaxalka dhaqanka ee qof kasta waa in aan la weerarin haddii aan si qasab ah loogu baahnayn baahi ciidan[12]. Intaa waxaa dheer, waa mamnuuc in loo isticmaalo hantida dhaxalka dhaqanka ee muhiimka ah ujeedooyin keeni kara dhaawac ama burbur, haddii aan si adag loogu baahnayn isticmaalkaas iyadoo loo baahan yahay ciidan[13]. Ugu dambeyntii, xeerka aan qorneyn ee IHL wuxuu u baahan yahay dhinac kasta oo ku lug leh colaadda inuu ilaaliyo hantida dhaqanka wuxuuna mamnuucayaa dhammaan qabsashada ama burburinta ama waxyeelada ula kac ah ee loo geysto hay'adaha diinta, samafalka, waxbarashada, farshaxanka iyo sayniska, taallooyinka taariikhiga ah iyo shaqooyinka farshaxanka iyo sayniska; iyo nooc kasta oo xatooyo ah, dhac ama ku takrifal, iyo falal kasta oo burburin ah oo lagu bartilmaameedsanayo, hantida muhiimka u ah dhaxalka dhaqanka ee dad kasta[14].

---

8. Guddiga Xuquuqda Dhaqaalaha, Bulshada iyo Dhaqanka, Faallo Guud Lambarka 21: Xuquuqda qof walba uu u leeyahay inuu ka qayb qaato nolosha dhaqanka (Qodobka 15, farqada 16), 2009 <https://digitallibrary.un.org/record/679354?ln=en&v=pdf> [la galay 11 Maajo 2025].
9. Heshiiska Ilaalinta iyo Horumarinta Kala Duwanaanta Muujinta Dhaqanka (2005), Heshiiska Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin (2003), iyo Heshiiska Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabiiciga ah ee Adduunka (1972): Heshiisyadani waxay raadinayaan inay aqoonsadaan, ilaaliyaan, oo ay ilaaliyaan dhaxalka dhaqanka iyo dabiiciga ah ee adduunka oo dhan oo loo arko inuu qiimo weyn u leeyahay aadanaha. Intaa waxaa dheer, qalabkan soo socdaa waa muhiim ilaalinta iyo ilaalinta dhaxalka dhaqanka iyo dabiiciga ah: Talada 1968 ee ku saabsan Ilaalinta Hantida Dhaqanka ee ay Khatar ku yihiin Hawlaha Dadweynaha ama kuwa Gaarka loo leeyahay, Talada 1972 ee ku saabsan Ilaalinta, heer Qaran, Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabiiciga ah, Talada 1976 ee ku saabsan Ilaalinta iyo Doorka Casriga ah ee Meelaha Taariikhiga ah (Qaybta IV), Baaqa Caalamiga ah ee 2001 ee Kala Duwanaanshaha Dhaqanka, Baaqa UNESCO ee 2003 ee ku saabsan Burburinta ula kac ah ee Dhaxalka Dhaqanka (wuxuu xoojinayaa mas'uuliyadda Dowladaha inay qaadaan dhammaan tallaabooyinka ku habboon si loo ilaaliyo dhaxalka dhaqanka iyadoo la raacayo mabaadi'da iyo ujeeddooyinka, oo ay ku jiraan Heshiiskii 1972 ee Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabiiciga ah ee Adduunka).
10. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO), Heshiiska Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin, Qodobka 17. Paris, 2003. Sidoo kale eeg UNESCO, Liiska Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin ee u baahan Ilaalin Degdeg ah, <https://ich.unesco.org/en/lists> [la galay 11 Maajo 2025].

11. Marka la yimaado heer gobol, heshiisyada Afrika ayaa sidoo kale door muhiim ah ka ciyaaraa ilaalinta xuquuqda dhaqanka, sida Axdiga Afrika ee Xuquuqda Aadanaha iyo Dadka ee 1981 (Axdiga Banjul), kaas oo aqoonsan xuquuqda qof kasta uu si xor ah uga qayb qaato nolosha dhaqanka ee bulshadiisa[15].

3.2 Qaab-dhismeedka Sharciga Qaranka, Siyaasadda iyo Hay'adaha

Qaab-dhismeedka sharciga ah ee lagu horumarinayo xuquuqda dhaqanka ee heer federal

12. Qaab-dhismeedka sharciga iyo siyaasadda qaranka ee xukuma xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya waxaa ka mid ah qodobbada dastuuriga ah, tallaabooyinka sharci-dejinta, iyo hindisayaasha siyaasadda ee loogu talagalay kor u qaadista iyo ilaalinta xuquuqda dhaqanka ee gudaha dalka. Caqabadaha ayaa weli ka jira horumarinta wax ku oolka ah iyo hirgelinta qaab-dhismeedkan[16]. Tusaale ahaan, Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya, oo la ansixiyay 2012, wuxuu aasaasay ilaalinta xuquuqda dhaqanka ee Qodobka 31aad (luqadda iyo dhaqanka), Qodobka 32aad (xuquuqda xorriyadda hadalka, iyo xorriyadda raadinta, helitaanka, iyo wadaagista macluumaadka iyo fikradaha, oo ay ku jiraan muujinta dhaqanka) iyo Qodobka 27aad (xuquuqda waxbarashada, oo ay ku jiraan kor u qaadista wacyiga dhaqanka iyo ixtiraamka kala duwanaanshaha dhaqanka).

13. Bishii Maarso 2024, iyadoo qayb ka ah Geedi socodka Dib-u-eegista Dastuurka, Baarlamaanka Soomaaliya wuxuu ansixiyay qodobbada cusub ee dastuuriga ah ee la xiriira cutubyada 1 ilaa 4, kuwaas oo dammaanad qaadaya xuquuqda dhaqanka ee Qodobka 30aad (Dhaqanka iyo Luqadda) wuxuuna ku dhiirrigelinayaa Dowladda Federaalka inay dhisto hay'ad u heellan horumarinta iyo horumarinta dhaxalka, dhaqanka, luqadda, iyo taariikhda Soomaaliyeed[17]. Intaa waxaa dheer, Qodobka 11aad (Sinnaanta) wuxuu mamnuucayaa takoorka ku salaysan dhaqanka, Qodobka 29(5) (Waxbarashadu) wuxuu uga baahan yahay hay'adaha waxbarashada qaranka inay ku dhiirrigeliyaan dhaxalka iyo dhaqanka mas'uuliyadahooda.

14. Hirgelinta Istaraatiijiyadda Qaranka iyo Qorshaha Waxqabadka ee Horumarinta Waara ee Waaxda Dhaqanka ee Soomaaliya (2024–2028) waa mid socota wuxuuna qeexayaa ballanqaadka Dowladda Federaalka Soomaaliya ee ilaalinta iyo kor u qaadidda kala duwanaanshaha dhaqanka, dhaxalka, iyo muujinta[18]. Qorshaha Istaraatiijiyadda ee Waaxda Waxbarashada (2018-2022) wuxuu sidoo kale ka koobnaa qodobbo lagu darayo waxbarashada dhaqanka manhajka qaranka[19].

---

11. UNESCO), Soomaaliya waxay soo gudbisay Liiska ugu horreeya ee Goobaha Dabiiciga ah, 2024 <https://whc.unesco.org/en/news/2707/> [la galay 13 Maajo 2025].
12. Guddiga Caalamiga ah ee Laanqeyrta Cas, Xogta Sharciga Caalamiga ah ee Bani'aadamnimada, Sharciga Caalamiga ah ee Bani'aadamnimada, Vol. I: Xeerarka, Xeerka 38, 2005 <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1> [la galay 22 Luulyo 2025].
13. Isla Meesha. Rule 39.
14. Isla Meesha. Rule 40.
15. Eeg Qodobka 17: 1. Qof kastaa wuxuu xaq u leeyahay waxbarasho. 2. Qof kastaa wuxuu si xor ah uga qayb qaadan karaa nolosha dhaqanka ee bulshadiisa. 3. Horumarinta iyo ilaalinta akhlaaqda iyo qiyamka dhaqameed ee ay bulshadu aqoonsan tahay waa waajib saaran Dowladda, < https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011__african_charter_on_ human_and_ peoples _rights_e.pdf> [la galay 9 Luulyo 2025].
16. Caqabadaha, sida ilaha dhaqaale ee xaddidan, kaabayaasha dhaqaalaha oo aan ku filnayn, iyo walaacyada amniga ee socda. Wixii macluumaad dheeraad ah oo ku saabsan asalka dalka ee arrimaha dhaqanka ka hor xilliga warbixinta, eeg warbixinta: Maktabadda UNESCO, Daraasadda Cabbirka ee Qaybta Dhaqanka ee Soomaaliya: Daraasad Cilmi-baaris, 2013 < https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229187> [la galay 11 Maajo 2025].

15. Qaab-dhismeedka hay'adaha ee Soomaaliya waxaa ka mid ah dhowr hay'adood oo muhiim ah oo leh awooda iyo aqoonta kor u qaadista iyo ilaalinta dhaqanka. Wasaaradda Warfaafinta, Dhaqanka, iyo Dalxiiska ee federaalka (MoICT) waa hay'adda ugu weyn ee dowladda ee mas'uulka ka ah dejinta iyo hirgelinta siyaasadaha iyo barnaamijyada dhaqanka. Gudaha MoICT, Waaxda Dhaqanka waxay diiradda saartaa meelaha sida ilaalinta dhaqanka, ilaalinta dhaqamada dhaqanka, iyo kor u qaadidda luqadaha Soomaaliyeed, iyo kuwo kale[20]. Intaa waxaa dheer, Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka, iyo Tacliinta Sare (MoECHE) waxay sidoo kale door ku leedahay kor u qaadista iyo ilaalinta dhaqanka, iyadoo isku dubaridaysa hawlaha MoICT. Akadeemiyada Sayniska iyo Farshaxanka Soomaaliyeed (SOMASA) waxay kor u qaadaysaa cilmi-baarista dhaqanka, luqadda, iyo waxbarashada.

16. Guddiga Qaranka ee Waxbarashada, Sayniska, iyo Dhaqanka Soomaaliyeed ee ku xiran UNESCO ayaa door ka ciyaara kor u qaadista xuquuqda dhaqanka iyo ka-qaybgalka goobaha caalamiga ah iyo xarumaha dhaqanka[21]. Hay'adaha kale ee dhaqanka sida Matxafka Qaranka, Tiyaatarka Qaranka, Maktabadda Qaranka, TV-ga Qaranka Soomaaliyeed, iyo Idaacadda Muqdisho ayaa door muhiim ah ka ciyaara ilaalinta iyo kor u qaadista dhaxalka hodanka ah ee qaranka. Tiyaatarka Qaranka ee Soomaaliya ee dib loo furay wuxuu u adeegaa goob dhexe oo lagu soo bandhigo fanka, lagu soo bandhigo riwaayadaha, gabayada, muusigga, iyo ciyaaraha dhaqanka, taasoo kor u qaadaysa muujinta dhaqanka iyo ka qaybgalka bulshada. Guud ahaan, hay'adahani waxaa loogu talagalay inay hubiyaan in dhaxalka dhaqanka Soomaaliya uu ahaado mid firfircoon oo ay heli karaan jiilalka mustaqbalka.

17. In kasta oo Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya iyo dastuurrada dowladaha xubnaha ka ah federaalka ay aqoonsan yihiin xuquuqda dhaqanka, haddana, Soomaaliya ma lahan sharci qaran oo si gaar ah u maamula xuquuqda dhaqanka ama dejiya habab lagu horumarinayo iyo ilaalintooda. Hay'ad ahaan, heer federaal ahaan, mas'uuliyadda qaybta dhaqanka waxaa loo qaybiyaa Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka, iyo Tacliinta Sare iyo Wasaaradda Warfaafinta, Dhaqanka, iyo Dalxiiska, mid walbana wuxuu ku shaqeeyaa masuuliyad u gaar ah iyo hay'adihiisa gudahooda. Tani waxay taageeri doontaa qaab-dhismeed sharci oo qaran oo isku xiran waxayna bixin doontaa habab lagu caddeeyo ilaalinta sharciga ee xuquuqda dhaqanka ee dhammaan gobollada iyo kooxaha bulshada ee Soomaaliya, iyadoo la waafajinayo waajibaadka qaranka ee Soomaaliya iyo ballanqaadyada caalamiga ah ee xuquuqda aadanaha.

---

17. Qodobka 30aad: Dhaqanka iyo Luqadda 1) Hay'adaha dowladda ee heer kasta leh waa inay horumariyaan luqadda, hidaha, iyo dhaqanka sharafta leh ee dadka Soomaaliyeed, iyagoo ku dadaalaya sidii loo tirtiri lahaa dhaqamada dhaqanka ee waxyeelada leh, kuwa duugoobay iyo kuwa soo ifbaxaya labadaba, kuwaas oo si xun u saameeya diinta, midnimada, iyo caafimaadka dadweynaha. (2) Hay'adaha dowladda ee mas'uulka ka ah aaggan waa inay ururiyaan, ilaaliyaan, oo ay ilaaliyaan dhaxalka qaranka, sida goobaha taariikhiga ah ee ku yaal Jamhuuriyadda Federaalka Soomaaliya, iyagoo sidoo kale horumarinaya aqoonta, xirfadaha, tiknoolajiyada, iyo farsamooyinka u suurta gelinaya hay'adahan inay gutaan waajibaadkan. (3) Hay'adaha dowladda ee mas'uulka ka ah aaggan waa inay horumariyaan oo ay ilaaliyaan caadooyinka dhaqanka iyo lahjadaha dhammaan dadka Soomaaliyeed. (4) Dowladda Federaalka waxay dhisi doontaa hay'ad u heellan horumarinta iyo horumarinta dhaxalka Soomaaliyeed, dhaqanka, luqadda, iyo taariikhda. Eeg nooca Soomaaliga ah ee cutubyada wax laga beddelay: Jamhuuriyadda Federaalka Soomaaliya. Wax ka beddelka Cutubka 1, 2, 3, iyo 4 ee Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya. Xafiiska Madaxweynaha, Warsidaha Rasmiga ah, Abriil 2024 <https://www.osagsomalia.com/media/documents/bulletins-contents/legislation/2024/WAXKA_ BEDDELKA _CUTUBYADA_ JAAD _2AAD3AAD_ IYO_4AAD_EE_DASTUURKA.pd25].> [la galay 2 August24]

18. 23kii iyo 24kii Nofembar 2020, kulan wadatashi qaran ayaa waxaa soo qabanqaabiyay Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) iyo SOMASA si loo sameeyo Qorshe Istaraatiijiyadeed oo Qaran oo loogu talagalay ilaalinta iyo kor u qaadista dhaxalka dhaqanka la taaban karo iyo kan aan la taaban karin ee Soomaaliya. <https://www.unesco.org/en/articles/somali-youth-guide-development-national-culture-strategy-somalia> [la galay 11 Maajo 2025].

19. Qorshaha Istaraatiijiyadda ee Waaxda Waxbarashada (2022-2026) ee ku saabsan 4.8.2 Barnaamijka Hagaajinta tayada iyo ku habboonaanta waxbarashada sare waxaa ka mid ah dib u habeynta Maktabadda Qaranka Soomaaliya si loo helo kaydka taariikhiga ah iyo dhaqanka. Eeg Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka iyo Tacliinta Sare, Dowladda Federaalka Soomaaliya, Qorshaha Istaraatiijiyadda ee Waaxda Waxbarashada Qaranka 2022-2026, 2022 bogga 64 < https://moe.gov.so/wp-content/uploads/2022/07/ESSP-2022-2026.pdf> [la galay 11 Maajo 2025].

Qaab-dhismeedka sharciga ah ee lagu horumarinayo xuquuqda dhaqanka ee Dowladaha Xubnaha ka ah Federaalka

18. Dastuurrada Puntland iyo "Somaliland" waxaa ka mid ah qodobbo cad oo loogu talagalay horumarinta iyo ilaalinta xuquuqda dhaqanka[22]. Dastuurka Puntland wuxuu ku darayaa dhowr qodob oo xoogga saaraya muhiimadda dhaqamada iyo caadooyinka Soomaaliyeed. Tusaale ahaan, Qodobka 3(3)(e) wuxuu iftiiminayaa kor u qaadista dhaqamada iyo caadooyinka Soomaaliyeed ee wanaagsan inay yihiin mabda' hagaya. Si kastaba ha ahaatee, dastuurku ma qeexayo waxa ka midka ah "dhaqanka iyo caadooyinka Soomaaliyeed ee wanaagsan" iyo cidda go'aamisa. Qodobka 32(10) wuxuu dowladda u xilsaaray mas'uuliyadda kor u qaadista dhaqanka iyo dhaxalka iyada oo loo marayo waxbarashada. Intaa waxaa dheer, Qodobka 15 wuxuu ilaaliyaa xuquuqda sameynta, ku biirista, iyo ka qaybgalka ururada dhaqanka. Sidoo kale, Dastuurka "Somaliland"[23], Qodobka 16, wuxuu xoojinayaa kor u qaadista aqoonta, suugaanta, farshaxanka, iyo dhaqanka. Wuxuu dhiirrigelinayaa hal-abuurka iyo cilmi-baarista iyadoo la hubinayo ilaalinta falal dhaqameedka. Aasaasidda hay'adaha dhaqanka, sida Matxafka "Somaliland", oo la furay Luulyo 2024, iyo Xarunta Dhaqanka ee Hargeysa, waxay si dheeraad ah u hoosta ka xariiqaysaa ballanqaadka "Somaliland" ee ilaalinta iyo kor u qaadista dhaxalkeeda dhaqameed.

19. "Somaliland" waxay sidoo kale leedahay Waaxda Ilaalinta Taariikhda ee Aadanaha iyo Horumarinta Farshaxanka Dadka Asaliga ah oo hoos timaada Wasaaradda Ganacsiga iyo Dalxiiska. Waajibaadka Waaxdu waxaa ka mid ah horumarinta, cilmi-baarista iyo hirgelinta sharciyada iyo siyaasadaha ku saabsan ilaalinta taariikhda qadiimiga ee aadanaha iyo kor u qaadista warshadaha farshaxanka dadka asaliga ah ee "Somaliland."[24] Waaxdu waxay ku bilaabatay si hindise taariikhda qadiimiga ee aadanaha ah oo ku salaysan bulshada, oo iskaa-wax-u-qabso ah ayna hoggaaminaysay haweeney Soomaaliyeed hadda caan ku ah cilmiga taariikhda qadiimiga ee aadanaha ahna bare sare oo ku takhasusay Daraasaadka Dhaxalka ee Machadka Qadiimiga, Jaamacadda Kulliyadda London.[25]

20. Inkasta oo dastuurrada Hirshabelle, Jubaland, iyo Galmudug aysan ku jirin qodobo gaar ah oo loogu talagalay ilaalinta iyo kor u qaadista xuquuqda dhaqanka, haddana waxay aqoonsan yihiin qaab-dhismeedka xuquuqda aadanaha ee caalamiga ah ee khuseeya waxaana ku jira tixraacyo guud oo ku saabsan qaybaha xuquuqda dhaqanka.[26]

---

20. Eeg Guddiga Qaranka ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka ee Soomaaliya, 2024 <https://www.facebook.com/NatcomSomalia/?locale=hi_IN%20and%20https%3A%2F%2Fmoi.gov.so%2Fova_dep%2Fculture%2F> [la galay 5 Maajo 2025]. Sidoo kale eeg Wasaaradda Warfaafinta, Dhaqanka, iyo Dalxiiska ee federaalka, Waaxda Dhaqanka <https://moi.gov.so/ova_dep/ culture/ > [la galay 11 Maajo 2025].
21. Eeg Guddiga Qaranka ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka ee Soomaaliya. 2024 <https://www.facebook.com/NatcomSomalia/?locale=hi_IN%20and%20https%3A%2F%2Fmoi.gov.so%2Fova_dep%2Fculture%2F> [la galay 11 Maajo 2025].
22. Dastuurka Dowlad Goboleedka Puntland ee Soomaaliya. 2009. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/som197962.pdf> [14 Luulyo 2025].
23. Dastuurka Somaliland, 2001 < https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2001/en/72769> [la galay 2 Agoosto 2025].
24. Eeg Waaxda Qadiimiga ah, Wasaaradda Ganacsiga iyo Dalxiiska, Jamhuuriyadda "Somaliland" <https://mott.govsomaliland.org/article/department-archeology> [la galay 11 Maajo 2025].
25. Daawo HadhwanaagTV, Dr. Sada Mire Oo Ka Warantay Aasaaska Asaliga Ah Iyo Bulshada Somaliland 2025 <https://www.youtube.com/watch?v=oDJO1XLCQQM&t=7s> [la galiyey 9 July 2025].
26. Tusaale ahaan, Cutubka 2aad ee Dastuurka Hirshabelle wuxuu aqoonsan yahay hirgelinta Baaqa Caalamiga ah ee Xuquuqda Aadanaha, sharciga caalamiga ah, iyo heshiisyada. Eeg Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Dowlad-goboleedka Hirshabelle ee Soomaaliya, oo ay ansixisay Ergada 5 Oktoobar 2016 <https://moifar.gov.so/en/wp-content/uploads/2023/01/DASTUURKA-HIRSHABELLE.pdf> [la galay 2 Agoosto 2025]. Sidoo kale eeg Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Dowlad-goboleedka Galmudug ee Soomaaliya, oo ay ansixiyeen Golaha Sharci-dejinta 28 Luulyo 2015 <https://parliament.gov.so/wp-content/uploads/simple-file-list/Dastuurka_ku_meel-gaararka_SOM_03092012-1.pdf > [la galay 2 Agoosto 2025] iyo Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Dowlad-goboleedka Jubaland ee Soomaaliya. 1 Ogosto 2015 < https://moifar.gov.so/en/wp-content/uploads/2023/01/Jubaland-Provisional-Constitution-ENG-Version.pdf> [la galay 2 Agoosto 2025].

IV. Soomaalīya: dal hodan ku ah dhaqamo īyo taarīikh

22. Soomaaliya waxay leedahay xarumo badan oo taariikhi ah iyo goobo qadiimi ah, oo ka mid ah kuwa ugu qadiimsan Afrika, laga soo bilaabo sawir gacmeedyada godka Laasgeel ee u dhow Hargeysa, xarumaha taariikhiga ah ee Warsheekh, Jaziira, Ghendershe, Marka, Baraawe, Kismaayo, iyo Sanaag ilaa jasiiradaha Baajuuni[27].

Dhaxal dhaqameedka la taaban karo

23. Mid ka mid ah goobaha taariikhiga ah iyo kuwa qadiimiga ah ee ugu da'da weyn Geeska Afrika waa Buur Heybe inselbergs (oo sidoo kale loo yaqaan Buur Eyle) oo ku taal degmada Buur Hakaba, gobolka Bay—180 kiiloomitir waqooyi-galbeed ee Muqdisho[28]. Buur Heybe—buurta ciidda dhoobada ah—waxay leedahay hoy dhagax ah oo leh sawirro qadiimi ah, halkaas oo khubarada taariikhda aadanaha iyo taariikhda ka hor (archaeologists) ay ka sameeyeen shaqo qodis ah 1930-meeyadii iyo 1940-meeyadii[29]. Sannadkii 1983, Dowladda Soomaaliya waxay billowday Mashruuca Buur ee Deegaanka iyo Taariikhda Aadanaha ee Qadiimiga, kaas oo qodistu ay soo saartay haraadiga qalfoofka afar iyo toban qof oo bini'aadam ah oo ku beegan xilligii hore ee Holocene[30]. Dadka dhaqanka ah ee ku nool tuulooyinka ku hareeraysan aagga Buur Heybe waa xubno ka tirsan bulshada laga tirada badan yahay ee Eylo, taasoo la macno ah ugaarsatada eeyaha wadato. Shaqooyinkooda ugu muhiimsan waa ugaarsiga iyo sameynta dhoobada. Dheriyaleyda Buur Heybe waxay sii wadaan inay soo saaraan noocyo kala duwan oo qalab guri ah oo qaabab, iyo cabbirro kala duwan leh. Alaabta caanka ah ee weli laga isticmaalo koonfurta Soomaaliya waa dheryaha cuntada lagu karsado, weelasha kaydinta biyaha, weelasha weysaqaadka, dheriyada shaaha iyo idinka[31].

24. Iyada oo qayb ka ah Heshiishka1972 ee ku saabsanaa Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka iyo Dabiiciga ah ee Adduunka, Soomaaliya waxay u magacowday laba goobood oo dabiici ah Liiska ku meel-gaarka ah ee Xarunta Dhaxalka Adduunka ee UNESCO bishii Febraayo 2024: Beerta Qaranka ee Bushbushle ee gobolka Jubbada Hoose, Jubaland iyo dhulka Geedogaabka iyo Cawska ee Hobyo, oo ku yaal xeebta Badweynta Hindiya ee u dhaxaysa Hobyo ee Galmudug iyo Warsheikh iyo Hirshabelle[32]. Bishii Janaayo 2025, Soomaaliya waxay u gudbisay magacaabis kale Liiska Dhaxalka Adduunka ee UNESCO: Manaarada Secondo-Lido ee Muqdisho, oo ah dhaxal dhisme oo laga dhisay Muqdisho horraantii 1900-meeyadii xilligii gumeysiga Talyaaniga. Dhismaha taariikhiga ah, oo ku yaal degmada taariikhiga ah ee Xamarweyne, wuxuu ahaa astaanta magaalada in ka badan qarni. Si kastaba ha ahaatee, qayb ahaan way burburtay bishii Maajo 2023 sababtoo ah saamaynta isku dhafan ee dagaalka, gabowga iyo cimilada[33].

---

27. Abdulkadir, Khadid Maow, Restaino, Gabrielle, iyo Spina, Maria, Muqdisho iyo Horumarkeeda Magaaleed ee Taariikhda: Bogagga Taariikhda Magaalada. Buugga Bandhigga. bogga 13, 2018 <https://www.casadellacultura.it/ pdfarticoli/2021-29a_Carbonara-su-Spina-et-al_CATALOGO-rid.pdf > [la galay 11 Maajo 2025].
28. Maxamed Xaaji Mukhtaar, Qaamuuska Taariikhiga ah ee Soomaaliya (The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, iyo Oxford, 2003), bogga 61.
29. Isla Meesha.
30. Brandt, S.A., Dhaqamada Meelaha Meydka lagu keydiyo ee Holocene Hore iyo La-qabsiga Ugaarsatada Koonfurta Soomaaliya, World Archeology, 20(1),(1988). p.40–56, <https://www.jstor.org/stable/124524> [la galay 11 Maajo 2025].
31. Belkin, Tara iyo Brandt, Steven, Dheri-Sameeyayaasha Buur Heybe, Soomaaliya (asal ahaan waxaa la soo saaray 1991 waxaana dib loo soo saaray 2006) < https://www.youtube.com/watch?v=BYLPJZLNNHs> [la galay 11 Maajo 2025].
32. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) Dhaxalka Adduunka, Soomaaliya waxay soo gudbisay Liiska ugu horreeya ee Goobaha Dabiiciga ah, 2024 <https://whc.unesco.org/en/news/2707> [la galay 11 Maajo 2025].
33. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) Dhaxalka Adduunka, Muqdisho Munaarada Secondo-Lido, 2025 <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6754/> [la galay 11 Maajo 2025].

25. Dhaxalka dhaqanka ee la taaban karo ee dadka Soomaaliyeed waxaa ka mid ah farsamo dhaqameedka gacanta sida sameynta dharka (dharka Alindi, iyo koofiyadda Baraawe), qalabka wax lagu karsado, roogagga iyo dambiilaha (si gaar ah ayay u sameeyaan haweenka Soomaaliya), farsamada alwaaxa waxyaalaha laga sameeyo, kabaha maqaarka lagu sameeyo, weelasha dhaqanka ee biyaha iyo caanaha, iyo qalabka beeraha iyo kalluumeysiga. Marka laga soo tago inay qayb ka yihiin dhaxalka la taaban karo, farsamada gacanta waxay sii waddaa inay u adeegto ujeedooyin wax ku ool u ah nolol maalmeedka dadka Soomaaliyeed. Ilaalinta farshaxanka dhaqanka ee Soomaaliya, oo ay ku jiraan kuwo badan oo ay leeyihiin dadka laga tirada badan yahay, waxay wajahayaan caqabado waaweyn. Tusaale ahaan, farsamada dahabka iyo qalinka ee Muqdisho waxaa saameeyay colaadaha hubaysan ee daba dheeraaday iyo tartanka dahabka dibadda laga keeno. Khatar kale oo ay wajaheyso farsamadaan waa jiilka farshaxanleyda oo gaboobay iyo xiisaha sii yaraanaya ee dhallinyarada Soomaaliyeed ee ku aaddan barashada farsamadan. Tusaale ahaan, Muqdisho, degmada Xamarweyne, oo ah xarunta farsamada dahabka iyo qalinka, waxaa kaliya ku haray qiyaastii 20 nin iyo lix dumar ah oo ka tirsan bulshada Qalin Shube kuwaas oo weli ku shaqeeysta farsamadan. Tani waa caqabad culus oo ku wajahan bulshada, taas oo lagu aqoonsado farsamadeeda. Farsamada dahabka iyo qalinka ma aha oo keliya fursad shaqo, balse waxay siisaa bulshada aqoonsi, dhaqan, iyo taariikh wadaag ah[34].

Dhaxalka dhaqanka ee nool

26. Dhaxalka dhaqanka ee nool ee Soomaaliya wuxuu ka kooban yahay dhaqanka afka, gabayada, muusigga, iyo dhaqamada bulshada ee jiilalka badan soo gudbiyeen. Dhaxalkani waa isku-darka dhaqamada iyo qaab nololeedka oo u dhexeeya dhaqanka reer guuraaga iyo kan xoolo-dhaqatada ilaa dhaqanka beeraha, beeraha, ganacsiga, iyo magaaleynta dhowaan la bilaabay. Kaalinta bulshooyinka xeebaha, oo leh luqadahooda, dhaqamadooda, iyo qaababka farshaxanka ee kala duwan, ayaa sii kobcinaya dhaqankan, iyadoo muujinaysa kala duwanaanshaha dhaxalka Soomaalida.

27. Nidaamka dhaqanka qabiilka Soomaaliyeed waxa uu ahaa qayb muhiim ah oo ka mid ah nolosha bulshada, dhaqanka, siyaasadda iyo dhaqaalaha ee dadka Soomaaliyeed. Nidaamkan waxa si dhow ula xiriira Xeer, oo ah sharciga dhaqanka Soomaaliyeed, kaas oo aan ahayn xeer qoran balse ka kooban caadooyin iyo dhacdooyin hore oo jiilba jiilka danbeeya af ahaan ugu gudbiya. Odayaasha qabiilka ayaa door muhiim ah ka ciyaara hirgelinta Xeerka, iyaga oo noqda dhexdhexaadiyeyaal, gorgortamayaal iyo go'aan-qaadayaal si ay u xalliyaan khilaafaadka uguna ilaaliyaan nidaamka bulshada[35]. Tusaale ahaan, Xeer Ciise waa nidaam si wanaagsan u dhisan oo af ahaan loo gudbiyo, kaas oo ay adeegsadaan beesha Soomaaliyeed ee Ciise, kuna salaysan maamul dimuqraadi ah oo ay ku jiraan dastuur siyaasadeed, xeer ciqaabeed iyo xeerar anshax bulsho[36]. Bishii Diseembar 2024, Xeer Ciise ee uu leeyahay qabiilka Soomaaliyeed ee Ciise ee ku nool Soomaaliya, Itoobiya iyo Jabuuti ayaa lagu qoray Liiska Dhaxalka Dhaqanka Aan La Taaban Karin ee Aadanaha ee UNESCO.

34. Hawlgalka Kaalmaynta Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNSOM), Qalin Shube dahab-sameeye Cumar Nuur Basharah: "Tani waa wax ka badan shaqo. Waxay dhex martaa xididdada dhiigga waxayna sameysaa saldhigga taariikhdeena, 2023 < https://unsom.unmissions.org/qalin-shube-goldsmith-omar-nur-basharah-%E2%80%9C-more-job-it-runs-through-our-veins-and-forms-base-our> [la galay 11 Maajo 2025].

35. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin, Kiis Shakhsi ah, Nidaamka Sharci ee Dhaqanka ee Xeerka ee Soomaaliya, 2024 <https://ich.unesco.org/en/individual-case-study-00988?id=00032> [la galay 12 Maajo 2025].

36. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) Hiddaha Dhaqanka ee aan la taaban karin, Xeer Ciise: Xeer-dhaqameedka afka ee beelaha Somali-Issa ee Itoobiya, Jabuuti iyo Soomaaliya, 2024 <https://ich.unesco.org/en/RL/xeer-ciise-oral-customary-laws-of-somali-issa-communities-in-ethiopia-djibouti-and-somalia-02087> [la galay 12 May 2025].

28. Nidaamka Xeer-dhaqameedka Soomaaliyeed, caddaaladda waxaa si wadajir ah loogu maamulaa qaab-dhismeedka qabiilka. Odayaasha qabiilka oo ah ilaaliyeyaasha xeerka uyo maamulka bulshadaba, ayaa ka garnaqa, ka wadaxaajooda, oo xalliya dambiyada, xadgudubyada, khilaafaadka iyo murannada. Mid ka mid ah astaamaha ugu muhiimsan ee Xeerka waa mudnaanta uu siiyo mas'uuliyadda wadajirka ah marka loo eego xuquuqda shakhsi ahaaneed iyo isla xisaabtanka shakhsi ahaaneed. Astaamo kale oo xusid mudan waa ka qaybgalka xaddidan ee haweenka ee dacwadaha Xeerka, gaar ahaan doorarka go'aan qaadashada, xitaa kiisaska si toos ah u saameeya haweenka. Tani waxay dhalinaysaa walaac ku saabsan heerka uu Xeerku ilaalinayo xuquuqda haweenka iyo gabdhaha. Tusaale ahaan, Xeer-dhaqameedka Soomaaliyeed wuxuu ku guuldareystay inuu caddaalad u helo haweenka ka badbaaday rabshadaha galmada, taas oo keentay su'aalo culus oo ku saabsan iswaafajinta waajibaadka xuquuqda aadanaha ee qaranka iyo kan caalamiga ah ee Soomaaliya[37].

29. Ciyaaraha iyo caadooyin dhaqameedka waa qayb muhiim ah oo ka mid ah aqoonsiga dhaqanka, iyagoo u shaqeeynaya sida qaabab sheeko-xariireed, isku xirnaan bulsho, madadaalo, iyo ilaalinta sheekooyinka taariikhiga ah. Kuwani waa dhaxal dhaqameed ku salaysan bulsho oo ay dadka dhaqanka sida (xifdiya), kuwa ku dhaqma, iyo shakhsiyaadka aqoonta u leh bulsho kasta oo maxalli ah ama qabiil kasta ay ilaaliyaan ciyaara dhaqameedkooda iyo caadooyinkooda[38]. Tusaale ahaan, ciyaar dhaqameedka Saarka waxaa dhaqan ahaan u sameeya haweenka iyo ragga gobollada koonfureed si ay u helaan daawo loogu talagalay cudur la dareemayo, waxaana sidoo kale loo isticmaalaa qaab madadaalo iyo dabaaldeg. Istunka waa ciyaar dhaqameed dagaal oo caan ka ah degmada Afgooye, Shabeellaha Hoose oo lagu xusayo imaatinka sanadka cusub[39]. Ciyaar dhaqameedyada Soomaaliyeed waxaa lala xiriiriyaa aag juqraafi ah iyo bulsho/qabiil gaar ah.Tusaale ahaan, Wilisiqo (Gobolada dhexe ee Soomaaliya), Dhaanto (waxaa inta badan laga dheelaa xuduudaha u dhexeeya Soomaaliya iyo Itoobiya), Shirib (koonfurta iyo bartamaha), Kabeebey (aagagga webiyada), iyo Sharax (bulshada Benaadiri). Ciyaar dhaqameedka Baajuunta waxaa ka mid ah dhaqdhaqaaq lugaha iyo sheeko-xariireed ka tarjumaya dhaxalkooda badda, halka xafladaha Garre ay ku lug leeyihiin dhaqdhaqaaqyo caado ah oo astaan u ah midnimada bulshada iyo caqiidooyinka ruuxiga ah. Sidoo kale, caadooyinka beer goosashada ee Jiido waxaa ka mid ah heeso iyo dhaqdhaqaaqyo lagu xusayo nimcada dhulka.

30. Muusigga Soomaaliyeed waa qaab kale oo muujinta dhaqanka ah, kaas oo ka tarjumaya dhaqammada afka ah, kala-duwanaanta dhaqanka, taariikhda qadiimiga ah iyo saameynta ka timid Carabta iyo meelo kale oo dunida ah[40]. Qaabkan waxaa loo adeegsadaa in heesaha lagu dhex sheego sheekooyin gudbinaya jacayl, barwaaqo, murugo, halgan iyo arrimaha bulshada ee maalinlaha ah ee nolosha. Intaa waxaa dheer, heesaha Soomaaliyeed waxay gudbiyaan nolosha ruuxiga ah ee bulshada guud ahaan iyaga oo ka tarjumaya taariikhda, oo ka kooban waagii hore, hadda, iyo mustaqbalka[41]. Radio Hargeysa iyo Radio Muqdisho, oo la aasaasay 1943 iyo 1951, ayaa door weyn ka qaatay horumarinta muusigga Soomaaliyeed.[42] Tiyaatarka Qaranka ee Muqdisho (oo la dhisay 1968) wuxuu noqday xarun muusigga Soomaaliyeed, isaga oo martigeliyay bandhigyo, riwaayado iyo tartamo heesaha. Kooxda caanka ah ee Waaberi, kooxda Iftin, iyo fannaaniin kale oo Soomaaliyeed ayaa adeegsaday Tiyaatarka Qaranka iyo goobaha dadweynaha ee dalka si ay u kobciyaan muuqaalka dhaqanka ee Soomaaliya, taas oo keentay in 1970-meeyadii loo aqoonsado casrigii dahabiga ahaa ee muusigga Soomaaliyeed[43].

---

37. Hawlgalka Kaalmaynta Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNSOM) iyo Xafiiska Wakiilka Sare ee Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Aadanaha (OHCHR), Wax ka qabashada Xadgudubyada Galmada ee Soomaaliya: Kahortagga iyo Ilaalinta (Janaayo 2017 - Diseembar 2022), 2023 <https://unsom.unmissions.org/sites/default/files/tackling_sexual_violence_in_somalia_ prevention_and_protection_jan_2017_-_dec_2022.pdf> [la galay 30 Juun 2025].

38. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO) Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin, Ka-qaybgalka bulshooyinka, kooxaha iyo shakhsiyaadka <https://ich.unesco.org/en/involvement-of-communities-00033> [28 Maajo 2025].

39. Wasaaradda Dhaqanka iyo Tacliinta Sare ee Jamhuuriyadda Dimuqraadiga Soomaaliya, Qoob-ka-ciyaarka Dadweynaha Soomaaliyeed, 1977 <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindkaj/https://arcadia.sba. uniroma3.it/bitstream/2307/2949/1/Somali%20folk-dances.pdf > [La galay 28 Janaayo 2025].

40. Bashir Goth, Muusigga Soomaaliyeed ee waagii hore, Muusigga Afrika, 2018 <https://www.musicinafrica.net/magazine/somali-music-through-ages> [la galay 14 Luulyo 2025].

41. Maxamed Xaaji Mukhtaar, Qaamuuska Taariikhiga ah ee Soomaaliya (The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, iyo Oxford, 2003), bogga 102.

42. Isla Meesha. Boggaga 186 iyo 259.

43. BBC World Service, Soomaaliya, Ruuxda fanka Soomaaliyeed ee ka adkaatay fowdada iyo masaafurinta, 2023 <https://www.bbc.com/news/world-africa-64414472> [la galay 14 Luulyo 2025].

31. Maaddaama Soomaalidu ay tahay bulsho ku tiirsan afka, gabaygu wuxuu ka mid ahaa udub-dhexaadka dhaqanka Soomaaliyeed, isaga oo loo adeegsanayay ujeeddooyin badan—laga bilaabo farshaxan iyo hab isgaarsiineed ilaa faallooyin ku saabsan siyaasadda, dhaqanka, bulshada, taariikhda iyo diinta. Gabaygu wuxuu ku dhex leeyahay bulshada Soomaaliyeed jiritaan weyn isaga oo awood u siinaya shakhsiyaad iyo kooxo inay si qancin leh u soo bandhigaan aragtidooda[44]. Sidaas darteed, dadka ka faalooda arimahan ayaa ku tilmaama Soomaalida "waxba ma nihin haddii aanan aheyn qaran gabyaa."[45] Maaddaama gabaygu uu ka leeyahay dhaqanka Soomaaliyeed dhexdiisa meel gaar ah, dadka gabya waxay bulshada dhexdeeda ku leeyihiin awood iyo saameyn weyn waxaana la rumeysan yahay in gabyaayaashu ay haystaan awood siyaasadeed oo ka badan tan ay haystaan dhiggooda dhaqamada kale[46]. Awooddan waxaa loo adeegsan karaa sidii aalad lagu kiciyo colaado iyo xafiiltan u dhexeeya qabiilooyinka ama sidii hab lagu xalliyo khilaafaadka, lagu dhiso nabad, laguna gaaro isu-soo-dhoweyn[47].

32. Haweenku waxay door muhiim ah ka ciyaaraan gabayada Soomaalida. Buraanbur waa nooc ka mid ah gabayada Soomaalida ee caadiga ah oo ay haweenku leeyihiin loona adeegsado sidii hab iyo madal ay ku muujiyaan fikirkooda, ku wadaagaan waayo-aragnimadooda iyo wax ka qabashada arrimaha culus ee la xiriira haweenka, qoyska iyo dhinacyada kale ee nolosha[48]. Noocan waxaa laga tiriyaa aroosyada, kulamada bulshada iyo dabaaldegyada, waana qaab farshaxan firfircoon marka ay la socdaan durbaanno, sacab iyo qoob ka ciyaar. Buraanbur wuxuu door muhiim ah ka ciyaaraa qaabeynta bulshada, waxbaridda carruurta, gudbinta farriimaha ku saabsan arrimaha dadweynaha iyo siyaasadda, iyo kor u qaadista wacyigelin ku saabsan heerarka hoose ee ka qaybgalka haweenka[49].

33. Haweenka Soomaaliyeed waxay sidoo kale door muhiim ah ka ciyaaraan bulshada Soomaaliyeed iyo dhaxalkeeda dhaqameed, iyagoo si weyn uga qayb qaata nolosha qoyska, qaybaha bulshada iyo dhaqanka, iyo sidoo kale ka caawiyaan ilaalinta luqadaha Soomaaliyeed[50], farshaxanka bandhigga, cuntada, iyo daawada dhaqameedka[51]. Iyadoo ay jireen colaado hubaysan oo daba dheeraaday iyo dhibaatooyin bani'aadamnimo oo soo noqnoqda, kaalinta haweenka Soomaaliyeed ee bulshada iyo dhaqanka ayaa ka kordhay doorka dhaqameed ee ragga iyo dumarka ee daryeelaha aasaasiga ah, maadaama ay si isa soo taraysa u qaateen doorar cusub oo la ballaariyay, oo ay ku jiraan inay noqdaan kuwa quudiya ama gacanta ku haya qoysaskooda. Haweenku waxay xukumaan qaybta ganacsiga ee aan rasmiga ahayn, 70 boqolkiiba qoysaskana waxay ku tiirsan yihiin haweenka oo ka kaalmeeyo taageero dhaqaale iyo abuurista ganacsiyo gudaha dalka ah[52] taasoo sii kordhinaysa saameynta ay ku leeyihiin dhaqamada.

34. Inkasta oo ay muhiimad weyn ku leeyihiin dhaqanka Soomaaliyeed, haweenka Soomaaliyeed waxaa inta badan dhib weyn ka soo gaaraa falal dhaqameedyada qaarkood, kuwaas oo wiiqaya xuquuqdooda, karaamadooda iyo caafimaadkooda. Tusaale ahaan, Gudniinka Fircooniga ah (FGM) oo weli ah mid ka mid ah falal dhaqammeedyada ugu baahsan uguna waxyeellada badan Soomaaliya. Waxay u geysanaysaa haweenka iyo gabdhaha la guday dhaawac culus oo jidheed iyo maskaxeed oojoogto ah. Sida uu sheegay Sahanka Caafimaadka iyo Tirakoobka Soomaaliya (2018–2019), boqolkiiba 99.2 ee haweenka iyo gabdhaha da'doodu u dhaxayso 15–49 ayaa lagu sameeyay gudniinka. Dastuurka Kumeelgaarka ah ee Soomaaliya (wax-ka-beddelkii 2024) si cad ayuu u mamnuucayaa fal dhaqameedkan, isaga oo ku tilmaamaya "fal naxariis-darro ah oo liidid leh lana mid ah jirdil."[53] Inkasta oo mowqifka sharciga ahi uu adag yahay, fulintiisu aad bay u liidataa, taas oo u oggolaanaysa fal dhaqameedkan inuu sii socdo guud ahaan dalka[54].

44. Samatar, Said S. Gabayga Afka iyo Qaranka Soomaaliyeed: Kiiska Sayid Maxamed Cabdille Hasan (Cambridge University Press, 1982).
45. Axmed I. Samatar, Wareysi lala yeeshay Professor Said Sheikh Samatar shirkii sanadlaha ahaa ee 2005 ee Ururka Daraasaadka Afrika, Washington, D.C. 2005 <<https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/bildhaan/v6i0/f_0021311_17715.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
46. Laitin, David D, Siyaasadda, Luqadda, iyo Fikirka: Waayo-aragnimada Soomaalida, (Jaamacadda Chicago Press, 1977), bogga 37.
47. Waftiga Soomaaliya ee Guddiga Caalamiga ah ee Laanqeyrta Cas (1998), Laga badbaadiyay Waranka—Dhaqanka Soomaaliyeed ee Dhaqanka Dagaalka. Soomaaliya: Guddiga Caalamiga ah ee Laanqeyrta Cas <https://blogs.icrc.org/somalia/wp-content/uploads/sites/99/2015/09/ENG-Spared-From-The-Spear-Reference.pdf> [la galay 14 Luulyo 2025]
48. Zina Saleh, Buraanbur: Qoob-ka-ciyaarka Gabayada ee Iska caabinta iyo Dabaaldegga Soomaalida, Juun 2024.< https://www.milleworld.com/buraanbur-the-poetic-dance-of-somali-resistance-and-celebration/ > [la galay 9 Luulyo 2025]
49. Jama, Zainab Mohamed. Codadka Aamusnaanta: Doorka Gabayada Haweenka Soomaaliyeed ee Nolosha Bulshada iyo Siyaasadda. Dhaqanka Afka, Mugga 9aad, Lambarka 1aad, (1994) < https://journal.oraltradition.org/wp-content/uploads/files/articles/9i/8_jama.pd> [la galay 12 Maajo 2025].

35. Soomaalidu waxay adeegsadeen dhaqanno afka ah iyo muujino/cabiraadyo ay ku jiraan luqadahooda, si ay u ilaaliyaan dhaxalkooda dhaqameed ee nool[55] , kaas oo soo badbaaday qarniyo badan iyada oo aan jirin luqad qaran oo qoran. Luqadda Soomaaliga waxaa laga dhigay qoraal bishii Oktoobar 1972, markii dowladdii Soomaaliya ee xilligaas ay ku dhawaaqday in Soomaaliga (Maxaa-tiri) noqdo luqadda rasmiga ah ee kaliya ee dowladda, isla markaana ay soo bandhigtay nidaam qoraal qaran oo ku salaysan alifbeetada Laatiinka. Tani waxay ahayd tallaabo muhiim ah oo taariikhda Soomaaliya ka dhacday, maadaama maqnaanshaha qoraal Soomaali ah oo qoran ay caqabad ku aheyd horumarka waxbarashada rasmiga ah, kaas oo lagu bixin jiray luqado qalaad—Talyaani oo lagu baran jiray koonfurta iyo Ingiriis oo wax lagu baran jiray Dhinaca waqooyiga[56]. Qaadashada Soomaaliga loo qaatay inuu noqdo luqadda waxbarashada, oo ay weheliso olole akhris-qoris qaran, ayaa u suurtagelisay dadka Soomaaliyeed inay ku naaloodaan dhaxalkooda dhaqameed iyagoo u adeegsanaya luqaddooda ujeeddooyin kasta iyo marxalad kasta. Waxay sidoo kale si weyn u saamaysay dhaqamada Soomaalida iyadoo fududaysay diiwaangelintooda iyo horumarinta buugaagta waxbarashada, suugaanta, iyo agabka kale ee waxbarashada ee Soomaaliga.

36. In kasta oo Soomaaliya ay dadaal u gashay sidii ay u qaadan lahayd qoraal ku salaysan Laatiinka ka dib markii qiimeyn ku sameeysay 18 qoraal oo kala duwan, oo ay ku jiraan Carabi iyo noocyo kala duwan oo Soomaali ah oo maxalli ah, haddana dowladdii Soomaaliya ee xilligaas jirtay waxay dhiirrigelisay oo keliya Maxaa-tiri. Taas bedelkeeda, Maay iyo luqado iyo lahjado kale oo badan, oo inta badan looga hadlo qaybaha koonfureed ee Soomaaliya, ma helin dareen badan oo dawladeed marka loo eego cilmi-baarista iyo horumarinta[57]. Doorashada Maxaa-tiri iyo muhiimada la siiyay waxay ahayd go'aan siyaasadeed oo aad u sarreeya oo ay gaareen Golahii Sare ee Kacaanka ee sannadihii hore ee xukunka Siyaad Barre, dhaleeceyn kasta oo ka dhan ahna waxaa lagu diiday iyadoo la adeegsanyo isku-midnimada dhaqanka iyo lahaanshada hal-luqad[58]. Jecleysiga Maxaa-tiri wuxuu hor istaagay kor u qaadista kala duwanaanshaha luqadda ee dalka wuxuuna sii go'doomiyay oo ka hor istaagay dadka ku hadla luqadaha kale inay si buuxda uga qayb qaataan arrimaha danta guud iyo adeegyada dowladda[59].

37. Soomaaliya waxay leedahay dhaxal dhaqameed qani ah, haddana dadka Soomaaliyeed si buuxda uma helin xuquuqdooda ay uga qayb qaadan lahaayeen nolosha dhaqanka sababo la xiriira caqabadaha siyaasadeed, amniga, bani'aadamnimada iyo bulshada ee is dulsaaran. Colaadaha hubaysan ee daba dheeraaday iyo xasillooni darrada siyaasadeed ayaa si weyn u carqaladeeyay hal-abuurka, muujinta farshaxanka, ka-qeybgalka iyo isu imaatinka nabdoon. In ka badan soddon sano, malaayiin Soomaali ah ayaa lagu qasbay inay ka cararaan meelihii ay ka yimaadeen, iyadoo qaarkood ay la kulmeen barokacyo badan oo gudaha iyo dibadda dalka ah iyagoo raadinaya badbaado iyo ilaalin[60]. Sidaas darteed, waxay lumiyaan hantidooda ma guurtada aheeyd, luqadda, gabayo, farshaxan iyo dhaqanka, iyo taariikh afka ah.

---

50. Jama, Zainab Mohamed. Codadka Aamusnaanta: Doorka Gabayada Haweenka Soomaaliyeed ee Nolosha Bulshada iyo Siyaasadda. Dhaqanka Afka, Mugga 9aad, Lambarka 1aad, (1994) < https://journal.oraltradition.org/wp-content/uploads/files/articles/9i/8_jama.pd> [la galay 12 Maajo 2025].

51. Hay'adda Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka ee Qaramada Midoobay (UNESCO), Daraasadda Qiimeynta ee Qaybta Dhaqanka ee Soomaaliya: Warbixin Daraasad Cilmi-baaris ah, 2013 < https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229187> [la galay 12 Maajo 2025].

52. Isla Meesha.

53. Fiiri Sanduuqa Caqabadda Ganacsiga Afrika (AECF), Kobaca Ganacsiga Haweenka ee Soomaaliya si Saameeyn u abuuro < https://www.aecfafrica.org/growing-womens-entrepreneurship-in-somalia-for-impact/> [la helay 9 Luulyo 2025].

54. Dowladda Federaalka ee Soomaaliya, Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya (2024), Qodobka 14 (4): Xorriyadda iyo Amniga Qofka.

55. Iyadoo la raacayo Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya, dowladaha xubnaha ka ah federaalka ayaa bilaabay inay soo saaraan sharciyo maxalli ah si loo mamnuuco dhammaan noocyada gudniinka gabdhaha. Bishii Maajo 2024, Galmudug waxay noqotay Dowladdii ugu horreysay ee Xubin ka ah Federaalka ee ansixisa sharci dhammaystiran oo mamnuucaya gudniinka gabdhaha. Ka dib dacwaddaas, Jubaland waxay ansixisay sharcigeeda ka dhanka ah gudniinka gabdhaha bishii Maarso 2025. Dhanka kale, Dowlad Goboleedka Koonfur Galbeed, golaha wasiirradu waxay ansixiyeen hindise sharciyeed mamnuucaya gudniinka gabdhaha sanadka 2025.

56. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO), Heshiiska Ilaalinta Dhaxalka Dhaqanka ee aan la taaban karin, Qodobka 2aad, Paris, 2003 < https://ich.unesco.org/en/convention> [la galay 12 Maajo 2025].

V. Saameynta colaadda hubeysan ay ku leedahay xuquuqda dhaqanka ee Soomaaliya

38. Hay'adaha dhaqanka, oo ay ku jiraan qaar ka soo jeeda gumeysiga, ayaa la aasaasay intii lagu guda jiray qarnigii 20-aad si loo ilaaliyo loona hormariyo kheyraadka dhaqanka ee Soomaaliya. Maamulladii gumeysiga ee kala duwanaa waxay dhiseen Matxafka Qaranka ee Soomaaliya, Jaamacadda Umadda Soomaaliya, Raadiyow Muqdisho iyo Idaacadda Hargeysa. Ka dib markii ay xornimada qaadatay, Soomaaliya waxay casriyeysay hay'adahan waxayna abuurtay kuwo dheeraad ah oo aan ahayn oo keliya dhaqamada dadka Soomaaliyeed laakiin sidoo kale horumarinta guud ee qaranka Soomaaliya. Maktabadda Qaranka ee Soomaaliya, Tiyaatarka Qaranka, Akadeemiyada Cilmiga Dhaqanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed iyo Wakaaladda Filimada Soomaaliyeed waxay ka caawiyeen Soomaalida inay helaan macluumaadka, ka qayb qaataan nolosha dhaqanka iyo inay u dabaaldegaan dhaxalkooda dhaqameed. Hay'adahan waxay inta badan ku urursanaayeen Muqdisho iyo meelaha kale ee magaalooyinka, iyadoo ka qaybgalka iyo gaaritaanka xaddidan ay ka jireen meelaha miyiga ah. Burburkii dawladda ee 1990-meeyadii iyo fowdadii xigtay waxay fududeeyeen burburinta iyo boobka hantida dadweynaha iyo hay'adaha, oo ay ku jiraan kuwa dhaqanka. Arrin muhiim ah oo gacan ka geysatay ayaa ahayd isku xirka hantidan dadweynaha iyo dowladda militariga, oo lagu eedeeyay inay xadgudubyo xuquuqda aadanaha ah ka geysatay dadka Soomaaliyeed labaatan sano[61].

39. Colaadda hubaysan ee daba dheeraatay waxay faaftay dhammaan gobollada Soomaaliya waxayna sababtay khasaare weyn oo nafeed iyo dhibaato ah, waxayna burburisay dhaxalkii dhaqanka ee dadka Soomaaliyeed—mid la taaban karo iyo mid noolba. Magaalooyinka Hargeysa[62] iyo Muqdisho[63] waxay arkeen qaar ka mid ah burburkii ugu xumaa.

40. Magaalada Muqdisho, inkastoo colaadda iyo bililiqada ay ku dhufteen magaalada oo dhan, degmooyinka taariikhiga ah iyo kuwa dhaqanka muhiimka ah ee ku yaal bartamaha magaalada—Hamarweyne, Shangaani, Wardhiigley iyo Boondheere—ayay saameynta si gaar ah ugu badneyd. Hay'adaha dhaqanka iyo goobaha taariikhiga ah ee dhaxalka qaranka, oo ay ku jiraan Tiyaatarka Qaranka, Matxafka Qaranka, Maktabadda Qaranka, Matxafka Garesa ee hore, Wakaaladda Filimada Soomaaliya, Masaajidka Abdulaziz, Masaajidka Arba'a Rukun, Minaarada Muqdisho, Kaniisadda Katooliga ee Roomaanka, Dhismaha Baarlamaanka Hore, Hoteelka Al-Uruba, iyo Hoteelka Jubba, ayaa si xun u dhaawacmay ama u burburay xiligey socdeen dagaalladii 1990-meeyadii. Wixii aan lagu burburin dagaalka ayaa markii dambe la bililiqaystay oo loo raray waddamada deriska ah[64].

---

57. Mukhtar, M. H., "Soomaalida Luqadaha Badan: Khiyaano ama Wax-ku-ool ah" Das SGMOIK Bulletin, 37, (2013), boggaga 16–21 <https://eterna.unibas.ch/bulletin/article/download/960/1175> [la galay 12 Maajo 2025].
58. Mukhtar M.H., Qaamuuska Taariikhiga ah ee Soomaaliya (The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, iyo Oxford, 2003), bogga 136.
59. Kooxda Xuquuqda Dadka laga tirada badan yahay ee Caalamiga ah. Ma jiro wax ka qabasho: Dadka laga tirada badan yahay ee la ilaaway ee Soomaaliya, 2010 <https://minorityrights.org/resources/no-redress-somalias-forgotten-minorities/> [la galay 12 Maajo 2025].
60. Ilaa 30 Juun 2025, wadarta guud ee dadka lagu qiyaasay inay gudaha Soomaaliya ku barakaceen waxay ahayd 3,499,201, 949,000 oo qaxooti Soomaali ah oo dheeraad ahna waxay ku sugnaayeen dalalka deriska la ah. Eeg: UNHCR, Xaaladda Soomaaliya: Shaxda Dadweynaha - 30 Juun 2025 <https://data.unhcr.org/en/documents/details/117708> [la galay 2 Agoosto 2025].
61. Waaxda Macluumaadka Dadweynaha ee Qaramada Midoobay, Cusboonaysiinta Afrika. Laga bilaabo colaadda ilaa soo noolaynta, Muqdisho waxay leedahay rajo iyo riyooyin, 2016 <https://www.howwemadeitinafrica.com/strife-revival-mogadishu-holds-hopes-dreams/53946/> [la galay 12 Maajo 2025].
62. Burburku wuxuu ka bilaabmay dagaalkii hubaysanaa ee 1988, sida lagu muujiyay burburkii nidaamsanaa ee Hargeysa. Sannadkii 1993, Mark Bradbury wuxuu xusay in Hargeysa oo keliya, 60,000 oo guri la burburiyay. Eeg Bradbury, Mark. (1994), Khilaafka Soomaaliya: Rajada Nabadda (Oxford: Oxfam GB, 1993), bogga 16 <https://policy-practice.oxfam.org/resources/the-somali-conflict-prospects-for-peace-122751/> [la galay 12 Maajo 2025].
63. Sannadihii 1991 iyo 1992, khilaafkii afar bilood socday ee u dhexeeyay labada kooxood ee qabiilka Hawiye ee ku tartamayay awoodda ayaa sababay burbur ku yimid qaybaha dhexe ee Muqdisho, halkaas oo ay ku yaalliin degmooyinka taariikhiga ah, hay'adaha dhaqanka iyo meelaha taariikhiga ah: Alex de Waal, Dabkii Prairie ee Gubay Muqdisho: Caqliga Samaynta Qabiilada ee Soomaaliya, 2018 <https://eprints.lse.ac.uk/100258/1/The_Prarie_Fire_that_burned_Mogadishu_final_1.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
64. Ahmed, I.I. iyo Green, R, Dhaxalka Dagaalka iyo Burburka Dowladeed ee Soomaaliya iyo "Somaliland": Saamaynta Heerka Deegaanka, Faragelinta Dibadda iyo Dib-u-dhiska, Third World Quarterly, 20(1), (1999) boggaga. 113–127 <www.jstor.org/stable/3993185 > [la galay 12 Maajo 2025].

41. Qiimeyn ay UNESCO ku samaysay Waaxda Waxbarashada Soomaaliya sanadkii 1992 ayaa lagu ogaaday in afartii sano ee ugu horreysay dagaalkii sokeeye ee Soomaaliya lagu baabi'iyay dadaalladii qaybta waxbarashada laga sameeyay 20 sanandood, iyadoo 90 boqolkiiba dhismayaasha dugsiyada ee dalkana si buuxda ama qayb ahaan loo burburiyay inta ay dhacayeen colaadihii 1988-1992. Intaa waxaa dheer, Jaamacadda Umadda Soomaaliyeed, maktabadaha, Wasaaradda Waxbarashada iyo Dhaqanka iyo dhammaan diiwaannada dugsiyada ayaa la burburiyay[65].

5.1 Weerarrada Al-Shabaab ee ka dhanka ah dhaxalka dhaqanka Soomaaliya

42. Al-Shabaab, oo ah koox hubaysan oo aan dowli ahayn, xiriirna la leh Al-Qaacida, ayaa ka soo askuntay Midowgii Maxkamadaha Islaamiga ahaa ee hore ee Soomaaliya. Kooxdan waxaa saaran cunaqabateyn Golaha Ammaanka ee Qaramada Midoobay ka dib markii ay ku lug yeesheen falal si toos ah ama si dadban u khatar gelinaya nabadda, amniga, ama xasilloonida Soomaaliya[66], waxaana Dowladda Federaalka Soomaaliya iyo dowladaha kale u aqoonsadeen urur argagixiso[67]. Markii ay ugu awooda badneyd laga soo bilaabo 2007 ilaa 2011, waxay gacanta ku haysay magaalooyinka dadka badan leh ee waaweyn, oo ay ku jiraan Kismaayo, Baydhabo, Marka, Jowhar, Beledweyne, iyo qaybo ka mid ah Muqdisho. Intii u dhaxaysay 2011 iyo 2013, ciidamada qalabka sida ee Soomaaliya iyo Hawlgalka Nabadda ee Midowga Afrika (AMISOM) ayaa si guul leh uga qabsaday magaalooyinka waaweyn kooxda, kuwaas oo wali gacanta ku haya qaar ka mid ah meelaha miyiga ah ee koonfurta, bartamaha iyo Puntland[68].

43. Tan iyo markii ay Al-Shabaab soo ifbaxday horraantii ilaa bartamihii 2000-kumaad, qaab xadgudubyo ah oo ka dhan ah dhaxalka dhaqanka Soomaalida ayaa qayb ka ahaa qorshaha Al-Shabaab ee ah inay xukun ku soo rogto oo ay ku dhaqan geliso sharciyadeeda Soomaaliya. Kooxdu waxay burburisay goobaha dhaqanka iyo xarumaha waxbarashada, qabuuraha iyo masaajidada, waxay caburisay dhaqamada, waxay yareysay muujinta dhaqanka iyada oo loo marayo muusig, qoob-ka-cayaar dhaqameed iyo noocyo kale oo farshaxan ah, waxay xaddiday xuquuqda xorriyadda hadalka, isu imaatinka iyo urur sameysasho nabdoon, ka qaybgalka arrimaha danta guud iyagoo bartilmaansaday fannaaniinta, saxafiyiinta iyo shaqaalaha warbaahinta, ardayda, taageerayaasha kubadda cagta, odayaasha qabiilka iyo hoggaamiyeyaasha kale ee bulshada iyadoo la adeegsanayo dilal, qaraxyo, afduub iyo garaacis, waxayna weerarro ku qaadday Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka, iyo Tacliinta Sare iyo goobaha lagu qabanayo munaasabadaha dhaqanka. Intaa waxaa dheer, waxay ku soo rogtay haweenka iyo gabdhaha xeer labis oo adag waxayna mamnuucday haweenka inay guryahooda ka baxaan iyada oo aan la socon xubin qoys oo lab ah[69]. Xayiraadahani waxay xadgudub ku yihiin xuquuqda haweenka iyo gabdhaha waxayna sii xumeeyeen jawi bulsho iyo dhaqan oo horeba u xannibnaa, kaas oo lagu garto rabshado jireed, galmo, iyo mid nafsiyeed iyo takoorka looga sameeyso dhinaca danta guud iyo tan gaarka ahba.

---

65. Hay'adda Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka ee Qaramada Midoobay (UNESCO), Dhibaatada Soomaaliya: Caqabadda Waxbarashada, 1992 < https://arcadia.sba.uniroma3.it/bitstream/2307/2667/1/somalia 20crisis%20The%20Challenge%20to%20Education%20-%20UNESCO.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
66. Golaha Ammaanka ee Qaramada Midoobay, Al-Shabaab <https://main.un.org/securitycouncil/en/sanctions/751/materials/summarries/entity /al-Shabaab> [la gallay 25 Noofambar 2025].
67. Dowladda Federaalka ah ee Soomaaliya, Sharciga La-dagaalanaka Argagaxisada [Couter-terrorism Law], 2023 <https://www.osagsomalia.com/media/documents/bulletins-contents/legislation/2023 /Sharciga_La-dagaalanaka_ Argagaxisada_.pdf> (Laccessed 25 November 25). Mareykanka ayaa si rasmi ah Al-Shabaab ugu magacaabay Urur Argagixiso Shisheeye (FTO) iyo Argagixiso Caalami ah oo Gaar ah (SDGT) bishii Maarso 2008. Eeg Waaxda Arrimaha Dibadda ee Mareykanka, Ururada Argagixisada Dibadda <https://www.state.gov/foreign-terrorist-organizations#:~:text=Table_title:%20Designated%20 Foreign%20Terrorist%20Organizations%20 Table_content:%20header:, News% 20Agency%20Wax ka beddelka%20(Maarso%2022%2C%202019)%20%7C> (La galay 25 Nofembar 2025). Boqortooyada Midowday (UK) waxay sidoo kale mamnuucday kooxda sanadkii 2010. Eeg Xafiiska Arrimaha Gudaha ee Boqortooyada Ingiriiska, Xeerka Argagixisada 2000 (Ururada La Mamnuucay) (Wax Ka Beddelka) Amarka 2010 < https://www.legislation.gov.uk/ukdsi/2010/9780111494165/pdfs/ukdsi_9780111494165_ en.pdf > (La galay 25 Nofembar 2025).
68. Hawlgalka Kaalmaynta Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNSOM) iyo Xafiiska Wakiilka Sare ee Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Aadanaha (OHCHR), Ilaalinta Dadka Rayidka ah: Dhisidda Aasaaska Nabadda, Amniga iyo Xuquuqda Aadanaha ee Soomaaliya, 2017 bogga 11 <https://unsom.unmissions.org/sites/default/files/public_report_on_protection _of_civilians.pdf> [la galay 9 Luulyo 2025].
69. Adam Smith International, Dhaqaalaha Jinsiga ku salaysan ee Al-Shabaab, 2021 <https://adamsmithinternational.com/app/uploads/2022/12/Case-Study-Al-Shabaab-Gendered-Economy.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].

44. Mabda'a Al-Shabaab iyo fasiraaddeeda Shareecada Islaamka ayaa ah waxyaabaha ugu waaweyn ee sababa xadgudubyada kooxda u geysato dhaxalka dhaqanka Soomaaliya. Iyada oo ah urur ka tirsan Al-Qaacida, kooxdu waxay xubnaha dowladda, baarlamaanka iyo ciidamada amniga ugu yeertaa "murtad" halka Suufiyadana ay ugu yeerto "gaalo"[70]. Al-Shabaab ayaa la sheegay inay burburisay in ka badan 1,000 qabuuro iyo goobo lagu cibaadeysto oo Suufiyada ah oo ku yaal meelaha ay ka taliso koonfurta Soomaaliya. Tusaale ahaan, bishii Maarso 2010, waxay burburisay qabriga Sheekh Muxyidin Eli, oo ahaa sheekh Suufi ahaa oo si weyn looga yaqaanay Muqdisho waxayna soo saartay meydadkiisii. Hoggaamiyihii geeriyooday ee Al-Shabaab ee gobolka Banaadir, Cali Maxamed Xuseen (Cali Jabal), wuxuu qiil u yeelay burburinta qabuuraha culimada Suufiyada inay qayb ka tahay "geeddi-socodka joojinta cibaadada qabriyada" iyo in qabuuraha la burburiyay ay ahaayeen "kuwa aan Ilaah lahayn"[71].

45. Hay'adaha dhaqanka iyo waxbarashada ee ku yaal meelaha ay dawladdu maamusho ayaa sidoo kale noqday bartilmaameedyada ugu muhiimsan ee weerarrada Al-Shabaab, iyadoo Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka iyo Tacliinta Sare ee federaalka, oo ah mid rayid ah dabeecad ahaan, goobta ay ku taal, ujeedka iyo isticmaalkaba, ay noqotay bartilmaameed joogto ah in ka badan toban sano. Kooxdu waxay fulisay weeraro dhimasho badan dhaliyay iyagoo u adeegsanaya walxaha qarxa ee gacan-ku-sameyska ah (IEDs) Wasaaradda laga bilaabo Oktoobar 2011, markii weerar gaari lagu fuliyay lagu soo qaaday Wasaaradda uu sababay dhimashada in ka badan 100 arday oo ka qalin jabiyay dugsiga sare iyo waalidkood oo sugayay natiijada imtixaan loogu talagalay barnaamij waxbarasho oo dibadda ah[72].

46. 29kii Oktoobar 2022, laba weerar oo Al-Shabaab ay qaaday ayaa bartilmaameedsaday xarunta Wasaaradda ee Muqdisho, sababayna waxyeelo soo gaartay 429 dhimasho oo rayid ah (111 qofood oo dhimasho ah iyo 318 qofood oo dhaawac noqday). Markii ay sheeganeysay mas'uuliyadda weerarkan, Al-Shabaab waxay sheegtay ujeeddadeeda iyadoo leh "… Wasaaraddu waxay ahayd xudunta dagaal maskaxda ah oo bara carruurta Soomaaliyeed iyadoo adeegsanaysa manhaj ku salaysan Masiixiyad"[73]. Tani waxay waafaqsantahay mowqifka Al-Shabaab ee waxbarashada iyo dhaqamada Soomaaliya. Bishii Abriil 2017, Al-Shabaab waxay ku dhawaaqday inay samaysay manhaj cusub oo loogu talagalay dugsiyada ka jira meelaha ay maamusho iyo meelaha ka baxsanba. Si loo dhaqan geliyo arrintan, waxay xirtay dugsiyada si ay u fududayso dib-u-tababaridda macallimiinta. Intaa waxaa dheer, waxay ugu yeertay macallimiinta ku nool meelaha ay dawladdu maamusho inay u safraan meelaha ay Al-Shabaab xoogga ku haysato si loogu tababaro manhajkeeda cusub[74]. Mar labaad, bishii Juun 2021, Al-Shabaab waxay soo saartay manhaj kale oo ku qoran luqadda Carabiga[75].

47. Si loo ilaaliyo xusuusta loona sharfo dadkii ku dhintay weeraradii mataanaha ahaa ee Al-Shabaab ee 29-kii Oktoobar 2022, Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka iyo Tacliinta Sare ee federaalka ayaa dhistay laba boorar oo waaweyn sannadkii 2023-kii oo ay ku taxan yihiin magacyada dhameystiran ee qaar ka mid ah dadkii la aqoonsaday inay ku dhinteen weerarka. Mid kasta oo ka mid ah boorarka ayaa lagu sawiray laamaha geed weyn oo ay ku qoran yihiin magacyada dhibanayaasha. Wasaaraddu waxay ku taal agagaarka Isgoyska Zobe (oo loo bixiyay Isgoyska 14-ka Oktoobar), kaas oo sidoo kale sannad walba lagu qabto munaasabad lagu xusayo ku dhawaad 1,000 oo qof oo rayid ah oo ku dhintay weerarkii Al-Shabaab ee14-kii Oktoobar 2017.

---

70. Al Jazeera, dib u soo noolaynta Suufiyada Soomaaliya, 2016 <https://www.aljazeera.com/features/2016/3/29/somalias-sufi-revival> [la galay 12 Maajo 2025].
71. Eeg wareysigiisa oo ku saabsan Al-Jazeera English sanadkii 2010 <https://www.aljazeera.com/features/2010/3/26/grave-sites-destroyed-in-somalia> [la galay 12 Maajo 2025].
72. Golaha Amniga ee Qaramada Midoobay, Warbixinta Kooxda Kormeerka Soomaaliya iyo Ereteriya ee loo gudbiyay Golaha Amniga, 2011 <https://docs.un.org/en/S/2012/544> [la galay 12 Maajo 2025].
73. Cabdi Sheekh iyo Cabdiqani Hassani, Qaraxyo baabuur oo ka dhacay isgoyska suuqa ee mashquulka badan ee Soomaaliya ayaa dilay ugu yaraan 100 qof, ayuu yiri madaxweynuhu, 2022, <www.reuters.com/world/africa/somalia-president-least-100-people-killed-car-bombs-2022-10-30/> [la galay 12 Maajo 2025].
74. Golaha Amniga ee Qaramada Midoobay, Warbixinta Kooxda Kormeerka Soomaaliya iyo Ereteriya ee loo gudbiyay Golaha Amniga, 2017 <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n17/303/17/pdf/n1730317.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
75. Garowe Online, Al-Shabaab oo Manhaj cusub oo Carabi ah ku soo kordhisay Dugsiyada Soomaalida, 2021,<www.garoweonline.com/index.php/en/news/somalia/al-Shabaab-ku-soo bandhigtay manhaj-carabiga-dugsiyada-Soomaaliya> [la galiyay 12 May 2025].

48. Hoteellada, kafeeyada iyo makhaayadaha ayaa muddo dheer qayb muhiim ah ka ahaa dhaqanka magaalooyinka Soomaalida. 1970-meeyadii iyo 1980-meeyadii, Muqdisho waxay hoy u ahayd qaar ka mid ah hoteellada caanka ah ee dalka, sida Al-Uruba iyo Jubba, kuwaas oo lala xiriirin jiray muusikada iyo xafladaha dhaqanka[76]. Tobankii sano ee la soo dhaafay, hoteellada, makhaayadaha iyo goobaha shaaha lagu iibiyo ayaa noqday goobo muhiim u ah soo noolaynta dhaqamada Soomaalida. Xafladaha dhaqanka, oo ay ku jiraan xafladaha arooska, bandhigyada buugaagta, daahfurka buugaagta, bandhigyada farshaxanka, akhrinta gabayada, bandhigyada muusikada, bandhigyada tartarmada hibada, iyo hawlo la mid ah, ayaa lagu qabtaa goobahan.

49. In kasta oo tani ay muujinayso in ay u tahay dadka Soomaaliyeed horumar wanaagsan, haddana waxay sidoo kale soo jiidatay dareenka Al-Shabaab, oo u aragta in hawlahani aysan waafaqsanayn fasiraadda kooxda ee Shareecada. Sidaas darteed, inkastoo ay yihiin goobo rayid ah, Al-Shabaab waxay bartilmaameedsatay goobaha dadweynaha waxayna si joogto ah ugu yeertay “xarumo ciidan”, kuwaas oo, sida ku cad hadallada kooxda, u adeega “xarumo wasaaradeed oo loogu talagalay gaalada iyo kuwa murtadka ah”[77].

VI. Tallaabooyinka la qaaday si loo hubiyo ixtiraamka iyo ilaalinta xuquuqda dhaqanka iyo hirgelinta buuxda ee xuquuqda ka qayb qaadashada nolosha dhaqanka

50. Dowladda Federaalka Soomaaliya waxay ka shaqeysay dib u soo nooleynta hay’adaha dhaqanka qaranka ee dhaawaca uu soo gaaray ama baaba’ay intii lagu jiray colaadda hubaysan. Sannadkii 2016, Dowladda Federaalka Soomaaliya waxay dib u furtay Akadeemiyada Cilmiga Dhaqanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed (SOMASA) ka dib 26 sano oo aysan shaqeyneyn sababo la xiriira colaadda hubaysan.

51. Tan iyo markii la aasaasay 1951, Radio Muqdisho waxuu ahaa raadiyaha qaranka ee ugu muhiimsan dalka waxaana lagu kaydiyay taariikhda iyo dhaqamada Soomaalida. Ka dib 70 sano oo uu shaqeynaayay, waxuu wajahayaa khatar weyn oo ay ugu wacan tahay xaaladda sii xumaanaysa ee kaydka analoogga ah iyo cajaladaha duubista oo duugoobay—kuwaas oo qaarkood horey u sii xumaadeen ilaa heer aan dib loo hagaajin Karin. Ilaa iyo hadda, Wasaaradda Warfaafinta, Dhaqanka iyo Dalxiiska ee Federaalka, iyadoo taageero ka heleysa Qaramada Midoobay ee Soomaaliya iyo saaxiibada kale ee horumarinta caalamiga ah, waxay dijitaal ka dhigtay qiyaastii 25 boqolkiiba 225,000 oo cajaladood oo duug ah, oo lagu keydiyiyay macluumaad kala duwan, oo ay ku jiraan muusig, gabayo, riwaayado, khudbado siyaasadeed, iyo barnaamijyo diimeed[78]. Geedi socodka dijitaalaynta ayaa sii socda oo shaqo badan u baahan. Kulan uu bishii Abriil 2025 la yeeshay wafdi ka socda UNESCO oo booqasho ku yimid Muqdisho, Wasiirka Warfaafinta, Dhaqanka iyo Dalxiiska ee federaalka ayaa ku nuuxnuuxsaday muhiimadda ay leedahay in la dijitaal laga dhigo keyda si loogu ilaaliyo jiilalka mustaqbalka loona fududeeyo in la gaari/helo karo iyada oo loo marayo tignoolajiyada casriga ah[79]. Hoggaanka dawladdu ayaa muhiim u ah habka dijitaalaynta ee kaydka Raadiyaha Muqdisho ee dawladdu leedahay; si kastaba ha ahaatee, kordhinta ka qaybgalka dadweynaha iyo wacyigelinta geeddi-socodka ayaa sidoo kale lagama maarmaan u ah horumarinta hufnaanta, helitaanka, isla xisaabtanka, iyo lahaanshaha natiijooyinka isbeddelka dijitaalka ah.

76. Weriyaha MEE, Iftin: Kooxda muusikada ka soo muuqatay xilligii dahabiga ahaa ee Soomaaliya, 2023 <www.middleasteye.net/discover/somali-music-iftin-band-tribute-golden-age> [la galay 12 Maajo 2025].

77. Hamza Mohamed, Wareysi P1 Afhayeenka Al-Shabaab, Sheikh Cali Dheere, Janaayo 2017 <www.youtube.com/watch?v=BJwuw-H0mgs> [la galay 12 Maajo 2025].

78. Hawlgalka Kaalmaynta Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNSOM), Radio Muqdisho: Kaydinta duubista maqalka taariikhiga ah ee jiilalka mustaqbalka ee Soomaalida, 2023 <https://unsom.unmissions.org/radio-mogadishu-saving-historic-audio-recordings-future-generations-somalis> [la galay 12 Maajo 2025].

79. Wakaaladda Wararka Qaranka Soomaaliyeed (SONNA), Wasiirka Warfaafinta oo la kulmay Wakiilka UNESCO ee Bariga Afrika ee Muqdisho, 29 Abriil 2025 <https://sonna.so/en/minister-of-information-mets-unesco-representative-for-eastern-africa-in-mogadishu/> [la galay 14 Luulyo 2025].

52. Iyada oo taageero laga helayo mas'uuliyiinta dowladda iyo hay'adaha gaarka loo leeyahay, bandhigyada buugaagta ayaa noqday tobankii sano ee la soo dhaafay dhacdooyin sannadle ah oo caadi ah oo ka dhaca xarumaha waaweyn ee magaalooyinka sida Muqdisho, Hargeysa iyo Garoowe. Dhacdooyinkan, oo ay wadaan muwaadiniin gaar ah, waxay muujinayaan soo nooleynta akhriska iyo qoraalka iyo xiisaha xooggan ee lagu horumarinayo dhaqamada Soomaalida. Doorka firfircoon ee dhalinyarada iyo ardayda oo ah qabanqaabiyayaal, mutadawiciin, iyo dhagaystayaal ayaa si gaar ah u dhiirrigelinayay. Bishii Diseembar 2024, Jaamacadda Umada Soomaaliyeed waxay ku martigelisay Muqdisho Shirweynihii 15-aad ee Ururka Caalamiga ah ee Daraasaadka Soomaaliyeed (SSIA). Qabashada munaasabaddan heerka sare ah ee magaalada markii ugu horreysay muddo 30 sano ah waxay ahayd guul muhiim ah. Tan iyo markii la aasaasay 1978, SSIA waxay door muhiim ah ka ciyaartay kor u qaadista cilmi-baarista la xiriirta Soomaaliya ee dhammaan dhinacyada iyo qaybaha cilmiga bulshada, cilmiga dabiiciga ah, iyo barashada dhinacyada bulshada aadanaha iyo dhaqanka[80]. Dulucda munaasabadda 2024, "Bilowga Waaga Cusub: Dib-u-dhiska iyo Horumarinta Qaranka Soomaaliyeed", waxay astaan u tahay rajada soo kabashada Soomaaliya iyo ballanqaadkeeda ku aaddan kobaca dhaqanka iyo garaadka[81].

53. Ka dib markii la soo gabagabeeyay bishii Diseembar 2024 marxaladda hirgelinta ee Qorshaha Horumarinta Qaranka 9aad , Dowladda Federaalka Soomaaliya waxay si rasmi ah u bilowday Qorshaha Isbeddelka Qaranka (NTP) 2025-2029 bishii Maarso 2025. Qorshahani wuxuu aqoonsan yahay dhnaca dhaqanka ee horumarka waara[82] isagoo xoogga saaraya in kheyraadka dhaqanka ee Soomaalidu ay muhiim u yihiin dadaallada horumarinta waara ee Soomaaliya iyo dhismaha nabadda, wuxuuna ballanqaadayaa hindisayaal ballaaran oo loogu talagalay ilaalinta iyo kor u qaadista dhaxalka dhaqanka laga bilaabo 2025 ilaa 2029. Hindisayaasha la soo jeediyay waxaa ka mid ah dib u habeynta Tiyaatarka Qaranka ee Muqdisho, dhismaha toddobo tiyaatar oo cusub oo laga sameeynayo gobollo kale, abuurista Machadka Farshaxanka iyo Dhaqanka, iyo ballaarinta iyo dib u habeynta Matxafka Qaranka ee Soomaaliya iyo Maktabadda Qaranka. Intaa waxaa dheer, NTP waxuu ballanqaadayaa horumarinta Sharciga Dhaqanka iyo Suugaanta Qaranka[83].

54. Iyadoo ay jiraan ballanqaadyadan, waaxda dhaqanka ee Soomaaliya ayaa weli ku yar maalgelinta. Saddex hay'adood oo dhaqameed oo qaran—Jaamacadda Umadda Soomaaliyeed, Akadeemiyada Cilmiga Fanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed, iyo Akadeemiyada Dowladdaha ee Luqadda Soomaaliga—ayaa ku jira miisaaniyadda qaranka, taas oo maalgelinta loo qoondeeyay ay ku dhawaad isku mid ahayd muddo saddex sano ah—2023, 2024 iyo 2025. Miisaaniyadda sanadlaha ah ee la ansixiyay ee Jaamacadda Umadda Soomaaliyeed waxay ahayd USD 8,272,680, halka miisaaniyadaha Akadeemiyada Cilmiga Fanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed iyo Akadeemiyada Dowladdaha ee Luqadda Soomaaliga ay ahaayeen USD 1,311,352 iyo USD 342,256, siday u kala horreeyaan. Ma jiraan wax miisaaniyad ah oo loo qoondeeyay hay'adaha kale ee dhaqanka, sida Matxafka Qaranka ee Soomaaliya, kaas oo dib loo furay sanadkii 2020 oo shaqeynayay tan iyo markaas. Dhanka kale, Maktabadda Qaranka iyo hay'adaha kale ee muhiimka ah ee dhaqanka weli lama dayactirin oo dib looma furin.

---

80. Lee Cassanelli, "Ururka Caalamiga ah ee Daraasaadka Soomaalida: Taariikh Kooban", Bildhaan: Joornaalka Caalamiga ah ee Daraasaadka Soomaalida: Vol. 1aad, Qodobka 5aad, (2001), <https://digitalcommons.macalester.edu/bildhaan/vol1/iss1/5> [la galay 12 Maajo 2025].
81. Ilaa iyo 31 Oktoobar 2025, Jaamacadda Qaranka Soomaaliyeed weli ma daabicin diiwaanka shirweynaha 15aad ee SSIA.
82. Golaha Guud ee Qaramada Midoobay, Horumarinta iyo Xuquuqda Dhaqanka: Mabaadi'da, Warbixinta Ergeyga Gaarka ah ee Arrimaha Xuquuqda Dhaqanka, Alexandra Xanthaki, 2022 <https://documents.un.org/access.nsf/get?OpenAgent&DS=A/77/290&Lang=E> sidoo kale eeg Golaha Guud ee Qaramada Midoobay (2023), Horumarinta iyo Ilaalinta Xuquuqda Aadanaha ee ku saabsan Tiknoolajiyada Dijitaalka ah. Qaraarka uu ansixiyay Golaha Guud 19 Diseembar 2023 <https://documents.un.org/doc /undoc/gen/n23/422/28/pdf/n2342228.pdf> [la galay 19 Luulyo 2025].
83. Dowladda Federaalka Soomaaliya, Wasaaradda Qorsheynta, Maalgashiga iyo Horumarinta Dhaqaalaha, Qorshaha Isbeddelka Qaranka 2025-2029, 2025 <https://mop.gov.so/wp-content/uploads/2025/pdf/NTP%20Report%202025-2029%20All.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].

6.1 Doorka xuquuqda dhaqanka ee ka hortagga colaadaha īyo dhīsīdda nabadda

55. Dora dhaqamada Soomaalida ayaa la aqoonsaday loona isticmaalay ka hortagga colaadaha iyo dhisidda nabadda. Tusaale ahaan, sannadkii 2000, Shirkii Nabadda Qaranka ee Soomaaliya ee ka dhacay Jabuuti (geeddi-socodka nabadda ee Carta)[84] waxaa ka soo qayb galay in ka badan 2,500 oo ka qaybgalayaal rag iyo dumar ah oo ka kala socday dhammaan qaybaha bulshada Soomaaliyeed, oo ay ku jiraan Soomaalida qurbaha iyo dadka laga tirada badan yahay, si dib loogu dhiso dawladda Soomaaliya. Shirku wuxuu socday lix bilood, wadahadalladuna waxay dhowr jeer wajaheen ismari-waa weyn, laakiin gabayo, riwaayado, heeso, iyo khudbado ay ka buuxaan xigashooyin xikmad leh iyo maahmaahyo Soomaaliyeed oo ka yimid fanaaniinta iyo hoggaamiyeyaasha bulshada oo ku saabsan xaaladda dadka Soomaaliyeed, saameynta burburka dawladda iyo baahida loo qabo xal degdeg ah, ayaa ka mid ahaa dhowr arrimood oo gacan ka geystay in maaro loo helo ismari-waaga iyo in wadahadalladu ay sii socdaan[85]. Shirku wuxuu keenay in la dhiso Dowladda Qaranka ee Ku-meel-gaarka ah (TNG) sannadkii 2000 - oo ah hay'addii ugu horreysay ee dhexe ee Soomaaliya ee buuxisa kursiga Soomaaliya ee Qaramada Midoobay iyo hay'adaha gobolka tan iyo burburkii dowladdii dhexe ee Soomaaliya sannadkii 1991[86]. Labaatan iyo shan sano ka dib, muusigga geeddi-socodka nabadda ee Carta ayaa weli caan ah waxaana laga sii daayaa idaacadaha maxalliga ah ee Muqdisho[87].

56. Tusaale kale oo ku saabsan dhismaha nabadda iyada oo loo marayo dhaqanka waxay ahayd sannadkii 2003, markii Maxamed Ibraahim Hadraawi, gabyaaga caanka ah ee Soomaaliyeed, uu bilaabay safar dheer oo nabad ah oo uu hoggaaminayay "safar nabadeed" oo ay ku jireen fanaaniin, abwaanno iyo shakhsiyaad kale oo dhaqanka magac ku lahaa, soona mareen dhamaan Soomaaliya, laga bilaabo Kismaayo, Muqdisho, Baydhabo, Jowhar, Beledweyne, Dhusamarreb, iyo Gaalkacyo ilaa Boosaaso. Abwaanka iyo farriintiisa nabadda waxay taageero weyn ka heleen Soomaalida, kuwaas oo soo dhaweeyay isagoo ah "*calaamad rajo*"[88], safarka nabadeed iyo farriintiisuna waxay caqabad ku noqdeen dagaal oogayaashii awooda badnaa waxayna gacan ka geysteen sameynta isbahaysi qabiillo badan leh oo loogu talagalay dhismaha nabadda dalka.

57. Iyadoo la aqoonsanayo doorka xuquuqaadka dhaqanka ee ka hortagga colaadaha iyo dhisidda nabadda ee Soomaalida, NTP 2025-2029 ayaa ballanqaadaya in sida ugu faaiidada badan loo isticmaalo dhaqanka afka ah, sheeko-sheegida, muusigga, iyo caadooyinka bulshada si loo kobciyo wadahadalka, ixtiraamka kala duwanaanshaha, is-fahamka loo dhanyahay, iyo bogsiinta qaranka ee bulshooyinka kala duwan ee Soomaaliya[89].

---

84. Xafiiska Siyaasadda Qaramada Midoobay ee Soomaaliya (UNPOS), Maajo-Agoosto 2000 Warbixin Cusub, 2000 <https://unpos.unmissions.org/may-august-2000> [la galay 12 Maajo 2025].
85. Maxamed Daahir Afrax, Ku wajahan Dhaqanka Nabadda: Gabayada, Riwaayadaha iyo Muusiga Bulshada Soomaaliyeed, Accord Cadadka 21 oo ay tifaftireen Mark Bradbury iyo Sally Healy, 2010, <https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Whose_peace_is_it_anyway_ connecting_ Somali _and_ international_peacemaking_ Accord_Issue_21.pdf > [la galay 12 Maajo 2025].
86. Barnaamijka Soomaalida ee Interpeace, Taariikhda Dhexdhexaadinta Soomaaliya Tan iyo 1988, 2009 <www.interpeace.org/wp-content/uploads/2009/05/2009_Som_Interpeace_A_History_ Of_Mediation_In_Somalila _Since_1988_EN.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
87. Raage Media, Darajo iyo Xil Yaa Mudan? Hees Qaaraami Shirkii Carta 2000, 2021 <www.youtube.com/watch?v=4lH_ 26OjOq4> [accessed 12 May 2025].
88. Maxamed Daahir Afrax, Ku wajahan Dhaqanka Nabadda: Gabayada, Riwaayadaha iyo Muusiga Bulshada Soomaaliyeed, Accord Cadadka 21 oo ay tifaftireen Mark Bradbury iyo Sally Healy, 2010, <https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Whose_peace_is_it_anyway_ connecting_ Somali _and_ international_peacemaking_ Accord_Issue_21.pdf > [la galay 12 Maajo 2025].
88. Isku meel.
89. Isku meel.

6.2 Dhaqamada diīradda la saarayo: kala duwanaanshaha luqadda

58. Dastuurka ku meel-gaarka ah ee Soomaaliya waxa uu u aqoonsan yahay Af Soomaali (Lahjadaha Maay iyo Maxaa-tiri) inuu yahay afka rasmiga ah ee Soomaaliya[90], iyadoo Maxaa-tiri ay tahay lahjada ugu weyn ee ganacsiga, waxbarashada iyo howlaha dowladda. Waxaa intaa dheer, dhowr af oo Soomaali ah waxaa ku hadla dadka laga tirada badan yahay ee ku nool koonfurta Soomaaliya, sida Maadoonte, Chimwini, Garre, Jiido, Baajuuni, Dabarre, Af Tuni, iyo Mushunguli. Afafka Baajuunta, Baraawaha, iyo Mushunguli waxay ka mid yihiin luqadaha lagu tilmaamay inay yihiin kuwo halista ku jira, iyadoo ay xadidan yihiin dadaallada dowladeed lagu horumarinayo laguna ilaalinayo[91].

59. In kasta oo aysan jirin wax cunaqabatayn ah oo mamnuucaya in ay luqadahooda ku isticmaalaan bulsada dhexdeeda, haddana dadka laga tirada badan yahay mararka qaarkood waxay la kulmaan caqabado hortaagan helitaanka macluumaadka iyo ka qaybgalka nolosha dhaqanka ee luqadahooda. Tusaale ahaan, bishii Abriil 2020, mas'uuliyiinta Dowlad-goboleedka Koonfur-galbeed waxay shaqada ka joojiyeen Radio Baraawe oo ay bulshadu leedahay si ay ugu baahiyaan luqadda Chimwini ee degmada Baraawe, gobolka Shabeellada Hoose[92], iyagoo ku andacoonaya in luqaddu aysan ahayn Soomaali laakiin ay tahay isku darka Swahili, Carabi, Talyaani iyo Bortuqiis. Idaacadda ayaa baahisay barnaamijyo ay ku jiraan macluumaad iyo wacyigelin ku saabsan COVID-19 ee Chimwini. Mas'uuliyiintu waxay u oggolaadeen idaacadda inay dib u bilowdo shaqadeeda afar maalmood ka dib markii ay dadweynaha ka gadoodeen xayiraadda. Radio Baraawe waa warbaahinta kaliya ee dabooleysa baahiyaha macluumaadka ee dadka ku hadla Chimwini ee Soomaaliya.

60. Dhinaca Jubaland, Radio Kismaayo iyo TV-ga Jubaland oo ay Dowlad Jubaland leedahay kuma baahiyaan mid ka mid ah siddeedda luqadood ee laga tirada badan yahay ee ay ku hadlaan bulshooyinka laga tirada badan yahay ee deegaankaas. Intaa waxaa dheer, idaacadaha gaarka loo leeyahay waxay ku baahiyaan *Maxaa-tiri* oo keliya, inkastoo ay jiraan dad badan oo ku hadla *Maay* iyo dadka ku hadla afaf laga tirada badan yahay, sida *Bajuuni iyo Mushunguli*. Sida ay sheegeen ururrada bulshada rayidka ah ee gobolka, afka Mushunguli waxaa hadda ku hadla bulshooyin aad u yar, waxaana uu halis ugu jiraa dabar-go'. Kala duwanaansho la'aanta afafka ee warbaahinta waxay sii kordhisaa takooridda iyo gooni-u-soocida bulshooyinkaas.

61. Saaxada warbaahinta ee Soomaaliya waa mid kala duwan, iyadoo raadiyaha uu yahay kan ugu awoodda badan meel kastana laga heli karo—kaas oo la jaanqaadaya dhaqanka afka ee xooggan ee Soomaalida iyo heerarka akhriska oo hooseeya ee dalka[93]. In kasta oo telefishannada, kuwa dowlada ay leedahay iyo kuwa gaarka loo leeyahayba, ay sidoo kale sii kordhayaan, warbaahinta daabacan aad bay u xaddidan tahay mana soo kaban tan iyo burburkii dowladdii dhexe ee Soomaaliya 1991. Baraha internetka iyo baraha bulshada ayaa noqday ilo macluumaad oo muhiim u ah Soomaalida, gaar ahaan dhalinyarada iyo dadka magaalooyinka, iyagoo wax ka qabanaya noocyada kala duwan ee baahiyaha macluumaadka, laga bilaabo wararka iyo waxbarashada ilaa madadaalada iyo ka qaybgalka bulshada.

---

90. Dowladda Federaalka ee Soomaaliya, Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya (2024), Qodobka 5aad.
91. Meikal Mumin & Gerrit J. Dimmendaal, Sawir Kooban oo ku saabsan Chimwini oo Diiradda Gaar ah la saarayo Arrimaha Xiriirka, Madasha Swahili 26 (2019): 89-121, CADADKA GAARKA AH: Kala duwanaanshaha Swahili, oo ay diyaariyeen Daisuke Shinagawa & Nico Nassenstein, <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A70965/attachment/ATT-0/.> [la galay 12 Maajo 2025].
92. Ururka Suxufiyiinta Soomaaliyeed (FESOJ), Dowlad Goboleedka Koonfur Galbeed oo Mamnuucday Idaacadda Baraawe inay baahiso Lahjadaha Deegaanka iyo Xarigga Wariye VOA ah oo ka howlgala Baydhabo, 2020 <https://fesoj.org/south-west-state-bans-radio-barawe-to-broadcast-local-dialect-and-arrests-voa-journalist-in-baidoa/> [la galay 12 Maajo 2025].
93. Muuqaalka Warbaahinta: Falanqaynta Khubarada ee Xaaladda Warbaahinta, Soomaaliya, 2025 <https://medialandscapes.org/country/somalia/media/radio.> [la galay 30 Juun 2025].

62. Iyadoo ay wadanka ka jiraan luqadaha kala duwan, haddaan Maxaa-tiri ayaa aad looga isticmaalaa warbaahinta dawladdu leedahay. Radio Muqdisho iyo TV-ga Qaranka Soomaaliyeedba waxay baahiyaan barnaamijyo kooban oo ku qoran Maay. Warbaahinta Arlaadi Media oo si gaar ah loo leeyahay, oo leh raadiyaha FM iyo kanaalka TV-ga, ayaa dalka ka baahisa Maay.. Si kastaba ha ahaatee, waxay ka cabatay inaysan geli karin qaar ka mid ah hay'adaha dawladda iyo aysana heli Karin macluumaadka ay hayaan mas'uuliyiinta dawladdu. 23kii Agoosto 2022, Warbaahintan waxay soo saartay war-saxaafadeedku ay ku sheegeyso in sarkaal sare oo ka tirsan Xafiiska Ra'iisul Wasaaraha uu takooray idaacadda isla markaana uu u diiday inay gasho Xafiiska Ra'iisul Wasaaraha sababtoo ah isticmaalka *Maay*[94]. Xafiiska Ra'iisul Wasaaraha kama uusan hadlin eedeymaha takooridda ah ee ka dhanka ah warbaahinta ku hadasha Maay.

63. Isticmaalka Maay ee arrimaha dowladda ee heer Federaal waa mid xaddidan. Tusaale ahaan, Golaha Shacabka ee Baarlamaanka Federaalka wuxuu adeegsadaa Maxa-tiri dhammaan howlaha uu hayo, oo ay ku jiraan doodaha ku saabsan hindise-sharciyeedyada iyo xiliyada ay xubnaha Dowladda Federaalka Soomaaliya hor imaanayaan Golaha Shacabka ama guddiyada baarlamaanka khaaska ah. Maxa-tiri sidoo kale waxaa aad u adeegsada hay'adaha kale ee federaalka ee mas'uulka ka ah dejinta sharciyada iyo siyaasadaha qaranka. Tusaale ahaan, Siyaasadda Waxbarashada Qaranka (2020), oo ay soo saartay Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka iyo Tacliinta Sare ee Federaalka, ma laha tixraac ku saabsan kala duwanaanshaha luqadeed ee Soomaaliya. Waxay soo jeedinaysaa in luqadda Soomaaliga (oo loo fahmi karo Maxa-tiri) loo isticmaalo dhammaan waxbarashada aasaasiga ah laga bilaabo sannad dugsiyeedka koowaad ilaa fasalka siddeedaad iyadoo luqadaha Ingiriisiga iyo Carabiga la isticmaalayo heerka labaad[95].

64. Bishii Diseembar 2023, Guddoomiyihii hore ee Akademiyada Cilmiga, Dhaqanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed ayaa si muran dhalisay uga dalbaday in laga noqdo aqoonsiga Maay ee Dastuurka Ku-meel-gaarka ah ee Soomaaliya wuxuuna ugu yeeray lahjad maxalli ah, taas oo aan mideyn dadka Soomaaliyeed. Ra'iisul Wasaaraha Soomaaliya ayaa isla markiiba shaqada ka eryay ka dib markii ay soo baxeen cabashooyin dadweyne[96].

65. Tan iyo markii dib loo furay 2020, Matxafka Qaranka ee Soomaaliya wuxuu door muhiim ah ka ciyaarayay dib u dhiska waaxda dhaqanka ee Soomaaliya. Tusaale ahaan, sanadkii 2023, iyadoo qayb ka ah Hindisaha 75 guurada Xuquuqda Aadanaha, Matxafka Qaranka ee Soomaaliya, oo taageero ka helaya UNTMIS iyo OHCHR, ayaa iskaashi la sameeyay ururada bulshada rayidka ah ee maxalliga ah iyo hoggaamiyeyaasha bulshada ee ka kala socda kooxaha luqadaha kala duwan si kor loogu qaado fahamka xuquuqda aadanaha ee luqadaha laga tirada badan yahay. Bishii Disembar 2023, dadaalkan waxa uu dhaliyay turjumaaddii ugu horreysay abid ee Baaqa Caalamiga ah ee Xuquuqul Insaanka (UDHR) ee Madoonte, Chimwini, Gare, Jiido, Baajuni iyo Dabarre. Waxa kale oo loo turjumay Maay. Iyada oo hore loo sii wadayo horumarkaas la gaaray, Matxafka Qaranka ee Soomaaliya wuxuu hormuud ka noqday bishii Juun 2024 inuu martigeliyo bandhig lagu qabtay Muqdisho si loogu dabaaldego kala duwanaanshaha luqaddaha Soomaaliya. Iyada oo la adeegsanayo Baaqa Caalamiga ah ee Xuquuqda Aadanaha ee la turjumay, wuxuuna soo bandhigay hodantinimada luqadaha iyo lahjadaha Soomaaliya, isagoo xoogga saaraya muhiimadda ay leedahay in loo ilaaliyo jiilalka mustaqbalka.

---

94. Arlaadi Media Network Press Release, Canbaareyn ku socoto Madaxa warbaahinta ee Xafiiska Raiisul Wasaaraha [Condemnation against the Director of Communications and Public Relations of the Office of the Prime Minister], 2022 <https://waajid.wordpress.com/2022/08/25/masuulka-xiriirka-warbaahinta-xafiiska-raisul-wasaaraha-mr-farxaan-maxamed-jimcaale-oo-dhibaatooyin-iyo-tacadiyo-ku-haya-warbaahinta-tv-ga-arlaadi-media/> [accessed 12 May 2025].
95. Dowladda Federaalka Soomaaliya, Wasaaradda Waxbarashada, Dhaqanka iyo Tacliinta Sare, Siyaasadda Waxbarashada Qaranka, 2020 <https://moe.gov.so/wp-content/uploads/2022/04/National-Education-Policy-Eng-Version-Final-DG-copy.pdf> [la galay 12 Maajo 2025].
96. Hiiraan Online, Ra'iisul Wasaare Barre oo shaqada uga eryay Guddoomiyihii Akadeemiyada Cilmiga Fanka iyo Suugaanta Soomaaliyeed dood la xiriirta lahjadda, 2023 <www.hiiraan.com/news4/2023/Dec/194191/prime_minister_barre _sacks_somali_academy_ of_sciences_arts_chainman_over_dialect_debate.aspx> [la galay 12 Maajo 2025].

66. Bishii Diseembar 2024, UNTMIS waxay la shaqeysay Wasaaradda Caafimaadka iyo Adeegyada Aadanaha ee federaalka iyo Matxafka Qaranka ee Soomaaliya si ay u martigeliso bandhig farshaxan oo lagu xusayo Maalinta Caymiska Caafimaadka Caalamiga ah. Bandhigga waxaa lagu soo bandhigay farshaxanno iyo boorar muujinaya farriimo ku saabsan xuquuqda caafimaadka, iyagoo xoogga saaraya Qodobka 25aad ee Baaqa Caalamiga ah ee Xuquuqda Aadanaha, kuwaas oo loo tarjumay toddobo luqadood oo laga tirada badan yahay oo laga hadlo koonfurta Soomaaliya. Dadka ku hadla toddobada luqadood ee laga tirada badan yahay ee ka soo qaybgalay munaasabadda, iyo marti sharaf kale, ayaa ku nuuxnuuxsaday baahida loo qabo in la hubiyo in adeegyada caafimaadku ay yihiin kuwo loo dhan yahay oo ay heli karaan dhammaan, luqad ahaan iyo jir ahaanba. Bandhiga ka dib, farriimaha waxaa lagu daabacay boorar waxaana loo qaybiyay isbitaallada dowlada iyo kuwa gaarka loo leeyahay ee Muqdisho.

VII. Gunaanad

67. Soomaaliya waxay leedahay dhaxal dhaqameed qani ah oo kala duwan, taasoo ka tarjumaysa qarniyo badan oo is-dhexgal ah oo ay la lahayd Afrikaanka, Carabta, Aasiyaanka, iyo Yurub. Is-weydaarsigan ayaa hodan ka dhigay dhaqamadeeda, oo ay ku jiraan dhaqanka afka, gabayada, muusigga, cuntada, dharka dhaqanka, dhismaha, iyo farshaxanka dhaqanka iyo farsamada gacanta.

68. Bulshada Soomaaliyeed waxay ilaalisay dhaxalkeeda dhaqanka iyada oo loo marayo dhaqankeeda afka ah, taasoo u oggolaanaysa jiilalka kala danbeeya inay reebaan dhaqanka, qiyamka, taariikhda, caqiidooyinka diimeed, cuntooyinka iyo farsamada gacanta dhaqanka. Gabayada, sheeko-xariirka, taariikhda afka, iyo noocyada kale ee farshaxanka ayaa ahaa hab muhiim ah oo isgaarsiineed.

69. Dowladihii kala dambeeyay ee Soomaaliya waxay sameeyeen dadaallo lagu dhisayo hay'ado qaran iyo qaabab sharci oo loogu talagalay ilaalinta iyo horumarinta dhaxalka dhaqanka Soomaaliya. Tusaale ahaan, sanadkii 1972, Dowladdii Soomaaliya ee xilligaas waxay qaadatay farta Laatiinka ee Soomaaliga, taasoo ka dhigtay luqadda Soomaaliga (Maxaa-Tiri) luqadda rasmiga ah ee dowladda, waxayna beddeshay Ingiriisiga, Talyaaniga, iyo Carabiga oo ahaa luqadaha waxbarashada iyo luqadaha rasmiga ah ee dhinacyada kale ee dowlada. Marka laga soo tago kor u qaadista akhriska iyo qoraalka ee dalka, qaadashada farta Soomaaliga waxay ka dhigtay helitaanka waxbarashada mid aad ugu sahlan dadka Soomaaliyeed. Tani waxay si togan u saamaysay muuqaalka guud ee dhaqanka dalka, 1970-yadiina waxaa badanaa loo arkaa casri dahabi ah ee dhaqamada casriga ah ee Soomaalida, gaar ahaan muusikada iyo farshaxanka[97].

70. Dagaalka hubaysan ee daba dheeraaday waxaa lagu gartaa xadgudubyo baahsan oo ka dhan ah xuquuqda aadanaha iyo xadgudubyo ka dhan ah dadka Soomaaliyeed iyo burburinta iyo dhaawaca dhaxalkooda dhaqameed. Tan iyo markii ay soo baxeen horraantii 2000-meeyadii, fikraddaha xagjirnimada ee Al-Shabaab iyo weerarradeedu waxay si gaar ah u gaarsiiyeen dhaawac weyn dhaxalka dhaqanka Soomaaliyeed. Iyadoo ay jiraan dib u dhacyadaas iyo khasaarooyin, dadka Soomaaliyeed iyo dhaqankooduba waxay ahaayeen kuwo adkaysi leh.

97. Arlaadi Media Network Press Release, Canbaareyn ku socoto Madaxa warbaahinta ee Xafiiska Raiisul Wasaaraha [Condemnation agai Okay Africa, Baro Sida 70-meeyadii ay u Noqdeen Casrigii Dahabka ahaa ee Muusikada Soomaaliya ee Muuqaalkan Cusub, 2017 <www.okayafrica.com/video-somalia-golden-age-of-music/> [la galay 12 Maajo 2025].

70. Dagaalka hubaysan ee daba dheeraaday waxaa lagu gartaa xadgudubyo baahsan oo ka dhan ah xuquuqda aadanaha iyo xadgudubyo ka dhan ah dadka Soomaaliyeed iyo burburinta iyo dhaawaca dhaxalkooda dhaqameed. Tan iyo markii ay soo baxeen horraantii 2000-meeyadii, fikraddaha xagjirnimada ee Al-Shabaab iyo weerarradeedu waxay si gaar ah u gaarsiiyeen dhaawac weyn dhaxalka dhaqanka Soomaaliyeed. Iyadoo ay jiraan dib u dhacyadaas iyo khasaarooyin, dadka Soomaaliyeed iyo dhaqankooduba waxay ahaayeen kuwo adkaysi leh.

71. Sannadihii ugu dambeeyay, waxaa jiray soo kabasho gaabis ah laakiin joogto ah oo dhinaca dhaqanka ee Soomaaliya. Si loo sii dhiso horumarkan, mas'uuliyiinta Soomaaliya waa inay xoojiyaan dadaallada lagu abuurayo jawi wanaagsan ah oo u oggolaanaya dhammaan muwaadiniinta inay gacan ka geystaan, galaangal u yeeshaan, kana qayb qaataan horumarinta dhaxalka dhaqanka. Dib-u-habaynta sharciga iyo horumarinta hay'adaha ayaa muhiim u ah dib-u-dhiska waaxda dhaqanka ee ku salaysan xuquuqda aadanaha ee Soomaaliya. Waxbarashada iyo wacyigelinta ku saabsan xuquuqda dhaqanka ee loogu talagalay kobcinta ixtiraamka, fahamka, iyo ilaalinta dhaxalka dhaqanka waa inay sidoo kale qayb ka noqdaan dadaalladan heerarka federaalka iyo kuwa xubnaha ka ah fedreaalka.

VIII. Talooyīn

A. Ku Socota Dowladda Federaalka ee Soomaalīya

72. Dedeji horumarinta Sharciga Dhaqanka iyo Farshaxanka Qaranka isla markaana xaqiiji in sharciyada iyo siyaasadaha gudaha iyo tallaabooyinka maamulku ay waafaqsan yihiin hababka caalamiga ah ee xuquuqda aadanaha ee khuseeya ee ku saabsan xuquuqda dhaqanka, oo ay ku jiraan dib u eegista iyo hirgelinta sharciyo cusub marka ay khuseyso.

73. Xooji la-falgalka hababka xuquuqda aadanaha ee Qaramada Midoobay, isla markaana dardargeli soo gudbinta warbixinnada bilowga ah ee dib u dhacay ee hoos yimaada Heshiiska Caalamiga ah ee Ciribtirka Dhammaan Noocyada Takoorka Isirka iyo heshiisyada UNESCO ee khuseeya.

74. Ansaxi Heshiiskii Hague ee 1954 ee Ilaalinta Hantida Dhaqanka marka ay dhacaan Colaadaha Hubaysan iyo labadiisa Borotokool, iyadoo Soomaaliya ay balanqaaday inay ansaxiso Heshiiska iyo labadeeda Borotokool xili ay ka qeybgaleysay Shirkii Caalamiga ahaa ee sannad-guurada 20-aad ee Borotokoolka Labaad ee 1999 ee Heshiiska Hague ee 1954 kaasoo lahu qabtay Geneva bishii Abriil 2019.[98]

75. Si buuxda ugu dar heerarka caalamiga ah ee xuquuqda aadanaha ee khuseeya nidaamka sharciga gudaha oo hubi in xuquuqda dhaqanka, oo ay ku jiraan xuquuqda helitaanka iyo ku raaxaysiga dhaxalka dhaqanka, ay noqdaan kuwo lagu dacwoon karo, isla markaana u gudbi warbixinta horumarka hirgelinta qaranka hababka caalamiga ah ee xuquuqda aadanaha, sida Gudiyada heshiisyada iyo Dib-u-eegista Xilliyeedka Caalamiga ah.

98. Hay'adda Qaramada Midoobay ee Waxbarashada, Sayniska iyo Dhaqanka (UNESCO), Shir Caalami ah oo ku saabsan Sannad-guurada 20-aad ee 1999-kii Hab-maamuuska Labaad ee Heshiiskii Hague ee 1954-kii: Ilaalinta Hantida Dhaqanka—Diiwaanka Shirka (Geneva, Switzerland, 2019) <,https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights /Activities/Geneva2019-ConferenceProceedings.pdf [la galay 22 Luulyo 2025].

78. Iyadoo la adeegsanaayo habab ku salaysan xuquuqda aadanaha, fuli mashaariicda diiwaanka dhaxalka dhaqanka ee nool oo ku saleysan, iyadoo la kaashanayo Sanduuqa Dhaxalka Aan La Taaban Karin ee UNESCO, kana faa'iideyso qalabka khariidaynta bulshada si loo diiwaangeliyo dhaqamada dhaxalka dhaqanka ee bulshooyinka laga tirada badan yahay, iyadoo la waafajinayo habka "ilaalinta ka-qaybgalka" ee UNESCO.

79. Samee qiimeyno horudhac ah iyo diiwaanada dhaxalka dhaqanka ee la taaban karo si loo taageero magacaabista buuxda ee Liiska Ku-meel-gaarka ah ee Dhaxalka Adduunka ee UNESCO, lana falgal Ilaalinta Degdegga ah ee UNESCO ee Dhaxalka Dhaqanka ee Xaaladaha Qalalaasaha si dib-u-dhis loogu sameeyo xilliga dagaalka ka dib.

80. Ka fiirso isticmaalka Tilmaamayaasha Mawduucyada Dhaqanka ee UNESCO ee Ajandaha 2030 (UNESCO Culture 2030 Indicators) si loo cabbiro loona kormeero hirgelinta Soomaaliya ee ballanqaadyada la xiriira dhaqanka iyo kaalintooda ku aaddan isbeddelka qaran ee la qorsheeyay inta uu socdo NTP.

81. Iyadoo la adeegsanayo mabaadi'da xuquuqda aadanaha, dib u eeg manhajka dugsiyada qaranka si loo hubiyo in nuxurkiisu la jaanqaadayo xaqiiqooyinka dalka; ku dar, halka ay lagama maarmaan noqoto, agab iyo macluumaad la xiriira taariikhda qaranka, dadka iyo dhacdooyinka muhiimka ah, dhaqamada, kheyraadka dhaxalka dhaqanka, iyo afafka.

82. Bilow barnaamijyo waxbarasho iyo wacyigelin ku saabsan xuquuqda dhaqanka oo sare u qaad inay yihiin dhaxalka dhammaan dadka Soomaaliyeed, isla markaana taageer oo fududee dadaallada muwaadiniinta gaarka ah ee Soomaaliyeed, difaacayaasha xuquuqda dhaqanka iyo jilayaasha bulshada rayidka ah, sida bandhigyada buugaagta, ciyaaraha iyo barnaamijyada iyo dhacdooyinka dhaqanka.

83. Hubi in hay'adaha dowladeed ee ku shaqada leh ay qaadaan tallaabooyin gaar ah si loo dhiirrigeliyo loona ilaaliyo xuquuqda dadka laga tirada badan yahay iyo kooxaha la takooro si ay uga faa'iideystaan noloshooda dhaqanka, oo ay ku jiraan afafkooda kala duwan, dhaqamadooda iyo farshaxannada iyo farsamooyinka gacanta, iyadoo la hubinayo in si buuxda oo macno leh loo tixgeliyo taladooda, ka qaybgalka iyo awood-siinta bulshooyinka iyo shakhsiyaadka khuseeya inta lagu jiro geeddi-socodka aqoonsiga, xulashada, kala soocidda, fasiraadda, ilaalinta, maareynta iyo horumarinta dhaxalka dhaqanka.

84. Iyada oo la kaashanayo saaxiibada caalamiga ah, xooji awoodda hay'adaha dhaqanka ee Soomaaliya si ay dib ugu dhisaan dhaxalka dhaqanka una ilaaliyaan oo u soo celiyaan hantida dhaqanka, sida fanka iyo farsamada naqshadeynta iyo dhismaha, farshaxanka, ururinta matxafyada, iyo cilmiga qadiimiga, iyadoo la hubinayo in dhammaan hantida la soo celiyay ay gaari karaan dadka oo dhan, oo ay ku jiraan dadka naafada ah.

85. Si loogu diyaargaroobo ilaalinta dhaxalka dhaqanka inta lagu jiro iyo ka dib dhibaatooyinka, xaqiiji in Soomaaliya ay dejiso habab iyo tilmaamo loogu talagalay wax-ka-qabashada xaaladaha degdegga ah, iyo qaab-dhismeedyo loogu talagalay soo kabashada iyo soo celinta goobaha dhaxalka ee burburay iyo soo celinta walxaha dhaqanka.

---

99. Fiiri Guddiga Qaramada Midoobay ee Xuquuqda Carruurta. CRC/C/SOM/CO/1: Aragtiyada Gunaanadka ee Warbixinta Hordhaca ee Soomaaliya, 2022, faqrada 42 <https://nwm.unescwa.org/sites/default/files/2023-09/concluding-observations-crc-somalia-en.pdf> [la galay 2 Agoosto 2025], iyo sidoo kale Guddiga Xuquuqda Aadanaha ee Qaramada Midoobay, Aragtiyada Gunaanadka ee Warbixinta Hordhaca ee Soomaaliya,, 2024, faqrada 15 <https://docs.un.org/en/CCPR/C/SOM/CO/1> [la galay 2 Agoosto 2025].

B. Ku Socoto Dowladaha Xubnaha ka ah Federaalka

86. Horumari oo ilaali xuquuqda dhaqanka ee dhammaan shakhsiyaadka iyo kooxaha degmo kasta iyo gobol kasta ee dowlad-goboleed kasta.

87. Xooji ilaalinta sharciga si loogu raaxaysto xuquuqda dhaqanka ee kooxaha laga tirada badan yahay iyo kuwa la takooro, oo ay ku jiraan kor u qaadista luqadahooda iyo farsamooyinka dhaqanka ee ay leeyihiin.

88. Qaado tallaabooyin lagu hubinayo in goobaha dadweynaha iyo hay'adaha dadweynaha ay yihiin kuwo la gaari karo oo soo dhaweynaya duwanaanshaha muujinta dhaqamada iyo ficilada.

C. Ku Socota Saaxiībada Caalamīga ah

89. Taageer dhaqaale ahaan iyo farsamo ahaanba awoodda hay'adaha Dowladda iyo kuwa aan dowliga ahayn ee ku hawlan ilaalinta iyo horumarinta dhaxalka dhaqanka iyo kala duwanaanshaha muujinta farshaxanka.

90. U dood horumarinta iyo ilaalinta xuquuqda qof walba, oo ay ku jiraan dadka laga tirada badan yahay iyo dadka la takooro iyo kooxaha, si ay gacan uga geystaan, u gaaraan, ugana qayb qaataan nolosha dhaqanka ee Soomaaliya.

91. Taageer ururada bulshada rayidka ah ee ku hawlan xuquuqda dhaqanka kalana hadal mas'uuliyiinta Soomaaliya ee ay khuseeysa si loo ballaariyo saaxada madaniga ah.

D. Ku Socota Al-Shabaab

92. UNTMIS iyo OHCHR waxay ku boorinayaan Al-Shabaab inay si buuxda ugu hoggaansanaato sharciga caalamiga ah ee bani'aadamnimada, oo ay ku jiraan ilaalinta dadka rayidka ah, kaabayaasha dhaqaalaha rayidka ah iyo dhaxalka dhaqanka, iyo ixtiraamka sharciga caalamiga ah ee xuquuqda aadanaha.